

9(47.925)

9-35

1936

9(c43)
D-35

45.82

ՀՍԽՀ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

9(47.925)

05 OCT 2011

7-35

Վ. ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԺԱՆԴԱՐՄԱԿԱՆ

Գ Ո Ր Ծ Ը

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՈՒՄ

ՉԵԿՈՒՑՎԱԾ Ե ՀՍԽՀ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՍԵՍԻԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՍԵԿՅԵԱՅՈՒՄ
1936 Թ. ՄԱՐՏԻ 26—27-ԻՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ՖՈՆԴԻ

ՅԵՐԵՎԱՆ

ԳԻՏՀՐԱՏԻ ՏՊԱՐԱՆ

1936

175-48
2534

2534

899

8756

Գիտնականի անուն
Գլխավոր № 2159
Պատվեր № 4
Տրամ 1500

245 - 93

ՅԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Առաջին ժանդարմական գործն Ալեքսանդրապոլում ունի
իր ավելի քան 60—ամյա անցյալը: Ասում եմ անցյալը և
վոչ թե պատմությունը, վորովհետև նա մինչև որս ել մնա-
ցել և պատմությունից դուրս և ընթերցող հասարակությանն
անհայտ: 1932 թ. մեր բազմաշխատ պատմաբան Լեոն տը-
պագրել և այդ գործի վերաբերյալ մի դոկումենտ, վորից և
առաջին անգամ մեզ հայտնի յե դառնում ժանդարմական
նման գործի գոյության փաստը: Սակայն Լեոն հրատարա-
կածն այդ գործի մի բեկորն և միայն, և թերևս մասամբ
գործին վերաբերող ամբողջական դոկումենտները բացակա-
յությունը, մասամբ ել Լեոն «զգուշավոր» մոտեցումը հնա-
բավորություն չեն տվել նրան անհրաժեշտ հետևություններ
անելու այդ գործի վերաբերյալ, դնահատելու և վորոշելու
ժանդարմական մարմինների և ցարական կառավարության
կողմից պետական հանցագործության մեջ մեղադրվող տվյալ
խմբակցությունների ու անձնավորությունների տեղն ու դե-
րը մեր մոտակա անցյալի պատմության մեջ:

Վերջին մի քանի տարիներում Խորհրդային Միության
դաժնագան արխիվներում մեր կատարած պրպտումների շնոր-
հիվ մեզ հաջողվեց հայտնաբերել այդ գործին վերաբերող
գրեթե բոլոր հիմնական դոկումենտները և լրացնել, ամբող-
ջականացնել ժամանակակից մամուլից ու ժամանակակիցնե-
րից կենդանի մնացած մարդկանցից հավաքած նյութերով:
Մեր ձեռքի տակ կուտակված յերեք կարգի այդ մատերիալ-
ների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը մեզ հնարավորու-
թյուն տվեց դուրս գալ Լեոն «զգուշավորության» սահման-

ներից և առաջին ժանդարմական գործի մասին անել համարձակ ու ավելի համապատասխան յեղբակացություններ։ Այդ բոլորից հետո, այլևս կասկածի չենթակա չեք պատմությունից դուրս մնացած հետաքրքրական այդ գործը պատմական և քաղաքական արժեքը։ Բացի այս, ընթերցողը և ուսումնասիրողն այս աշխատության մեջ առատ նյութ կգտնեն նաև Ալեքսանդրապոլի (այժմյան Լենինականի) պատմության վերաբերյալ։

Առաջին ժանդարմական գործը ծնունդ է ցարիզմի ազդեցության—գաղութային քաղաքականության։ Հենց այդ նկատառումով էլ, ընթերցողի գործը դյուրացնելու, այդ քաղաքականության մասին ամբողջական պատկերացում տալու համար, մենք անհրաժեշտ համարեցինք հակիրճ բնութագրել ցարիզմի ազդեցության—գաղութային քաղաքականությունն Անդրկովկասում և Հայաստանում՝ իբրև ներածություն, ուր ապա անցնել բուն նյութին։

Վ. ՊԱՐՍՍՍՅԱՆ

1936 թ. փետրվար,
Ֆերեվան.

P. S. Մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում Արսեն Կրիտյանի կնոջը՝ տիկ. Մարիամ Կրիտյանին, Պետրոս Հայկազունու կնոջը՝ տիկ. Մաքրունի Հայկազունուն և բոլոր այն ընկերներին, վորոնք իրենց ձեռքի տակ յեղած նյութերով և իրենց հիշողություններով սիրալիք կերպով ոժանդակեցին մեզ այս գործում։

ՀԵՂԻՆԱԿ

ՑԱՐԻԶՄԻ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ)

Յարական Ռուսաստանը, վորը տվեց միջազգային ժանդարմի ամենաբնորոշ տիպը, ինչպես հայտնի չէ, ինքնին ազգային մի միասնություն չէր։ Տարբեր ժամանակներում բռնի կերպով նա իր ցանցի մեջ եր առել բազմաթիվ մանր ու մեծ ժողովուրդներ՝ տարբեր իրենց ծագումով, տնտեսական—քաղաքական զարգացման մակարդակով, իրենց կուլտուրայով և համառոտեն, յերկար տարիներ շարունակ բարբարոսաբար շահագործում, կլանում եր նրանց աշխատանքի արդյունքը՝ զրկելով ազատ, ինքնուրույն կյանքի բոլոր հնարավորություններին։

Հայաստանի աշխատավորությունը ևս, մոտ հարյուր տարի շարունակ, տնքում եր ցարական արսողութեամբ ազգային—գաղութային լծի տակ։ Մոտ հարյուր տարի նա ճաշակել եր ցարական բյուրոկրատիայի ու վոստիկանության հալածանքները, մինչև մերօրը քամել նրա ամբողջ գաղութայինը։

Ծանր է յեղել հայ աշխատավոր ժողովրդի պատմական գոյավիճակը։ Դարեր շարունակ նա յենթարկվել է մերթայս, մերթ այն տիրոջների անզուլ հալածանքներին, կողոպուտին ու կոտորածին։

«Գտնվելով յերկու աշխարհների, յերկրագնդի յերկու մայր ցամաքների— Ֆեվրոպայի ու Ասիայի սահմանագծի վրա, մի ժամանակ լինելով հին Արևելքի հզոր յերկրներից

մեկը, Հայաստանը յեղել և անվերջ ճակատամարտերի ու արշավանքների թատերաբեմ: Մեկ նվաճողներին փոխաբերում էյին մյուսները: Մահաբեր մրրիկի նման անցնում էյին յերկրի վրայով հոնները, պարսիկները, հռոմայեցիները, արաբները, բյուզանդացիները, սելջուկները, մոնղոլները, ոսմանները: Ժողովուրդը հազիվ եր կարողանում ուշքի գալ մեկ ավերիչ փոթորկից, յերբ վրա յեր հասնում նորը: Յեվ նորից ավերվում էյին գյուղերն ու քաղաքները, կործանվում եր կուրտուբան, կոտորվում էյին հայ աշխատավորները*:

Այսպես եր անա, յերկար տարիներ շարունակ, բազմաչարչար հայ ժողովրդի պատմական բախտը արևելյան դեսպոտների ու մյուս նվաճողների լծի տակ:

Յարական Ռուսաստանը, հյուսիսի «ամենազոր արծիվը», վորի լայն թևերի տակ իրենց համար ազատ ու ազահով կյանք էյին ակնկալում հայ կարճամիտ գլխամագետներն ու նրանց հետևից քարշ յեկող տանջված ժողովրդի վորոշ բեկորները, չթեթևացրեց հայ աշխատավորության ծանր դրությունը: Այս անգամ ել նրանց բոլոր հույսերն ու ակնկալությունները զարնվեցին պատմական դառն իրադարձություններին և ջարդ ու փշուր յեղան:

Հայ ժողովրդի նոր տիրոջները՝ ռուսական բռնակալ ցարերը՝ վոչ միայն չկատարեցին իրենց խոստումները հայ «քրիստոնյա» ժողովրդին ազատություն տալու մասին, այլև վերջինս բաժին հանեցին նոր ու ավելի վատթարագույն ձեռնադործումն ու ճնշումը: Պատմության ամբողջ փորձով ապացուցված է, վոր բռնի նվաճողները չեն ազատագրում և չեն ել կարող ազատագրել նվաճված ժողովուրդներին: Յարական Ռուսաստանի՝ Անդրկովկասի նվաճումը նմանապես Անդրկովկասի ժողովուրդներին ազատագրելու նպատակը չունեի: Յեթե այդ անողը լինեի, թերևս իր յերկրում կաներ, վորտեղ հարյուր հազարավոր ճնշվածներ ևս ազատություն

* „Прада“—№ 327, նոյեմբերի 28, 1935 թ. («Նորհրդային Հայաստանի 15 տարին»—առաջնորդողից):

էյին տենչում ու ազատագրության սպասում: Յարական ինքնակալությունը բռնի միացնելով Անդրկովկասը, հպատակեցնելով Անդրկովկասի բմբոստ ժողովուրդներին, ձգտում եր գաղութայնացնել այդ յերկրներն ու ժողովուրդը:

Յարկզմի ազգային-գաղութային այդորինակ քաղաքականությունը հետագայում պարզորոշ արտահայտվեց նրա միջնադարներից մեկի՝ Լորանով—Ռաստովսկու—«Հայաստանը մեզ հարկավոր է առանց հայերի»—ցինիկ մի արտահայտության մեջ: Յարկզմի այդորինակ գաղութաբար, ռուսիֆիկացման քաղաքականությանը յենթակա էյին նաև մեր հարևան մյուս ժողովուրդները: Յեվ այդ և պատճառը, վոր շուրջ մի դար հայ ժողովուրդը, Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների հետ, մերթ գաղանի, մերթ ակնհայտ ծառանում եր ցարիզմի ռուսիֆիկացման, հայահալած քաղաքականության դեմ, հանուն ազատության, հանուն սեփական հայրենիքի:

Այն որվանից, յերբ Անդրկովկասը մացվեց ռուսական ինքնակալության ցանցի մեջ, այդ որվանից ել Անդրկովկասի ժողովուրդների, նույն թվում և հայ ժողովրդի բախտը անխզելիորեն կապվեց ռուս մեծ ժողովրդի բախտի, նրա ազատագրական պայքարի հետ: Իզուր չէ, վոր գիտական սոցիալիզմի հիմնադիրները, իր ժամանակին, հայ ժողովրդի ազատագրությունը կապում էյին ցարիզմի տապալման հետ. «Իմ անհատական անկեղծ կարծիքն այն է,—գրում է Ենգելսը «Կոմունիստական մանիֆեստի» հայերեն թարգմանության առթիվ Հովսեփ Աթաբեկյանին,—վոր Հայաստանի ազատությունը տաճիկներին և ռուսներին ձեռքից՝ կարող ետեղի ունենալ միայն ռուսական ցարիզմի տապալման ուրը»: Այսպիսով, ցարական ինքնակալության դեմ ուղղված պայքարի ամեն մի փորձն անգամ, լինեի դա Հայաստանում թե այլուր, ոժանդակում եր յեվրոպական ռեակցիայի՝ ցարիզմի թուլացմանը, կատարում եր անպայմանորեն պրոգրեսիվ, հեղափոխական դեր:

Հետաքրքիր եվրոպիա յն ունեցել անտիցարական պայ-
քաբն Անդրկովկասում: Նա իր բնույթով, իր ձևերով ու մե-
թոդներով սերտորեն կապված է յեղել ցարիզմի ազգային—
գաղութային քաղաքականութեան եվրոպիայի հետ, համա-
պատասխանել է նրա տարբեր ետապների հիմնական պա-
հանջներին: Անկարելի էլինի լուսաբանել այդ պայքարի ե-
վրոպիան, առանց վորոշելու ցարիզմի գաղութային քաղա-
քականութեան ետապները, նրանց առանձնահատուկ դերը:
Ուստի համառոտակի կանգ առնենք այդ ետապների բնու-
թագրման վրա:

Յարական Ռուսաստանը 19-րդ դարի 30-ական թվական-
ներին հիմնականում ավարտում է Անդրկովկասի բռնի քա-
ղաքական նվաճումը: Ռուսական զորաբանակների գրավում-
ները պարսկական ու թուրքական ֆրոնտներում Պետերբուր-
գի ղեկավար շրջաններին մի պահ հիշեցնում էյին Ալեք-
սանդր Մակեդոնացու արշավանքները, և Նիկոլայ I-ը վոգե-
վորված գրում էր Պասկևիչին. . . «Այդպիսով վերջացավ մի
փառավոր գործ, ձեր առաջ կանգնած է մի ուրիշը, իմ աչ-
քում նույնքան փառավոր, իսկ մեր անմիջական շահերի տե-
սակետից ավելի կարևոր՝ լեռնական ժողովուրդներին ընդ-
միշտ խաղաղացնելը կամ անհնազանդներին վոչնչացնելը»*):

Նիկոլայ I-ի այս թելադրանքի իմաստը մեզ ավելի պարզ
կդառնա, յեթե նկատի ունենանք, վոր ցարիզմի՝ Անդրկով-
կասը նվաճելու ամեն մի ձեռնարկումը հանդիպում էր տե-
ղական ժողովուրդների դժգոհութեան, զիմադրութեան, իսկ
վորոշ տեղերում՝ բացահայտ ապստամբական յեղույթներին,
այդպիսով, նվաճված յերկրում նոր տիրողների դեմ արտա-
քին վտանգին ավելանում էր և ներքին վտանգը: Հասկանա-
լի յե, յեթ ինչու Նիկոլայ I-ին և ռուսական ինքնակալությա-
նը, մանավանդ թավրիզի գրավումից հետո (1827 թ. 13
հոկտեմբեր), ավելի շուտ պետք է զբաղեցներ գրավված յեր-

* М. Н. Покровский — „Дипломатия и войны царской Рос-
сии в XIX столетии“, Москва, 1923 г., стр. 195.

կրների ապահովումն ու ամրացումը, քան դեպի Փոքր Ասիայի
խորքերն առաջ խաղալը: Թյուրքմենչայի և Ադրբանդաբադի
պայմանագրերը միայն ֆիկսացիայի էյին յենթարկում նոր
տերիտորիաների քաղաքական նվաճման փաստը: Իրավական
այդ վիճակը պետք է կյանքում ևս ապահովվեր ու հարատե-
ղարձվեր: Հենց դրա համար էլ ռուս կառավարությունը ա-
ճապարում է Անդրկովկասում մտցնել տնտեսական ռեֆորմ-
ներին նախորդող վարչական ռեֆորմները:

Ռուսական կայսրութեան սոսկալի իրականությունը,
այն կայսրութեան, վորը, ինչպես իրավացիորեն նշում է Նա-
վելը իր «Հեղափոխությունը և հակահեղափոխությունը Գեր-
մանիայում» աշխատութեան մեջ, վերջին 150 տարիների ըն-
թացքում իր սկսած ամեն մի պատերազմի հետևանքով վոչ
միայն հող չէր կորցրել, այլև միշտ նորերն էր գրավել, Ան-
դրկովկասի նվաճված յերկրամասերում, իբրև նվաճող, կանգ
չէր առնում առհասարակ նվաճողներին հատուկ ամեն կարգի
սանձարձակությունների, բռնութեան ու հալածանքների առ-
ջև: Իրավացի յեր Գրիբոյեգովը, յերը Պասկևիչին ուղղած իր
գրությունների մեջ, հայկական մարզի բնակիչներին ընդհա-
նուր դժգոհութեան, դեպի Պարսկաստան տեղի ունեցող մաս-
սայական փախուստի հիմնական մեղքը բարդում էր ռուս
ադմինիստրացիայի վրա. «Մենք ի դուր ենք այդ բոլորը վե-
բագրում պարսկական ներշնչումներին, վորոնք այստեղ վրձ-
նականապես նշանակություն չունեն: Միակ պատճառը—դա
մեր անկարգ կառավարչությունն է, այսինքն նույնը, ինչ
վոր Վրաստանումն է»*:

Ոտարերկրյա ճանապարհորդներն ավելի ծանր ու ճնշող
հիշողություններ են թողել նոր տիրողների, ցարական պաշտո-
նյանների կատարած հալածանքների ու կեղեքումների մասին:
Գերմանացի ճանապարհորդ ՄՈՐԻՅ ՎԱԳՆԵՐԸ, վորը
անցյալ դարի 40-ական թվականներին շրջել է Հայաստանը,
պատմում է՝ ինչպես ճանապարհին Սևանի շրջանի գյուղա-
յիները դառնորեն հայտնում էյին յե.

* Акты К. А. К., т. VII, стр. 246.

«Ռուս հարկահանը մեզ վրա ախճափ բեռ կգնես, վոր մենք ամենաբերրի տարիների անխոնջ աշխատանքից և սակավապետ կյանք վարելուց հետո անդամ, այդ բարձր տուրքերը վճարելու կարողութիւն չունենաք»*:

Վաղներն ակնաստես ե լինում ցարական ինկվիզիցիայի այսպիսի զարհուրելի մի դեպքի.

«18 տարեկան յերիտասարդ թաթարը առանց այլևայլութիւն ծեծ ուտելու տեղն յեկավ ու չվանով ցիցը կապվեցավ... Սոսկալի հարվածների տակ (բողկի) թեպետ միւսը կտոր-կտոր յեղավ, բայց և ցավի վոչ մի աղաղակ չհանեց. 35-րդ հարվածից ահագին ձայնով ուսաց աստծու և կայսեր դեմ սարսափելի հիշոց մը տվավ ու դեռ անաստան կիկնար. բայց յերբ վոր ուս պաշտոնատեւը տաքացած յերկաթով ճակատը կոխեց, այն ժամանակ այս անընկճելի հոգին սկսավ սասանել ու բերանը փրփրալով աննշան խոսքեր ու հեծութիւն ձայներ հանել: Այս որինակը մարդ կսոսկացնե»**:

Աղեքսանդր Յերիցյանը պատմում ե («Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւն և Կովկասի հայք»), վոր Նիկողայ I կայսրի 1837 թվականին Հայաստան յեկած ժամանակ, ուսաց որենքը և լեզուն չիմացող բնակիչները պարսկական յերկիրներում գործադրվող միջոցներով իրենց բողոքն եյին հայտնում թագավորին: Որինակ՝ Սարգսրաբադ հասած ժամանակ մի հայ թագավորին ներկայացնում ե մի լերկ ու նիհար աքաղաղ, կամենալով հասկացնել, վոր ուս պաշտոնյաներն իրենց այդ աքաղաղի որն են հասցրել և այլն:

Թաղիադյանցն ասում ե, վոր ժողովուրդը փառք եր տալիս պարսիկներին, տեսնելով ուսանքի ճնշումները:

Եպիփոլէի այս մի քանի որինակները, հակառակ ուս չինովելի պատմաբանների և մեր կղերական, բուրժուական վորոշ հեղինակների աղուումների, պարզ լույս են

* Մորից Վազնե—«Ճանապարհորդութիւն ի Հայաստան», Թարգմ. Փիլիպոս Ճամճյան, Վիեննա, 1851 թ., էջ 115:

** Նույն տեղ, էջ 10—11:

սիրում այն ծանր վիճակի վրա, վոր Հայաստանի աշխատավորութիւնն ապրեց ուսանքի նվաճումից անմիջապես հետո, այսպես կոչված անցման շրջանում, պարսկական վարչաձևի փոխարեն ուսական բյուրոկրատիկ վարչաձևը մշտնջնելու և ամբացնելու ետապում:

Հայաստանի, ինչպէս և վորջ Անդրկովկասի, աշխատավորութիւնն դրութիւնն ավելի ծանրացավ հետեւեֆորմյան շրջանում, 60—ական թվականներից սկսած: Հետեւեֆորմյան եպոխտում, ինչպէս հայտնի յե, սկսվում ե Անդրկովկասի ուժեղ գաղութացումը ուսական ինքնակալութիւն կողմից: Վերջինս ընդհուպ ձեռնամուխ ե լինում Անդրկովկասը ուսական առեւտրա-արդյունաբերական կապիտալի բաղադարձնելու քաղաքականութիւնը: Անդրկովկասը պետք ե դառնար վոչ միայն ուսական արդյունաբերութիւնը հումուլթ մատակարարող, այլև ուսական ֆաբրիկատն սպառող յերկիր, այլ կերպ ասած, բացի քաղաքական նվաճումից, նա պետք ե նվաճվեր և տնտեսապես:

«Այն մասին, — գրում ե Լենինը «Развитие капитализма в России» աշխատութիւն մեջ, — վոր հետեւեֆորմյան ժամանակաշրջանում Յեվրոպական Ռուսաստանի հարավային և արեւելյան բնակավորված ծայրերկրները աչքի յեն ընկնում հենց մատնանշված գծերով և տնտեսական (в экономическом) առումով հանդիսանում եյին Յեվրոպական Ռուսաստանի գաղութներ, — արդեն ասված ե իր տեղում: Գաղութի այդ ըմբռնումն ել ավելի հարմար ե մյուս ծայրագավառների, որինակ, Կովկասի նկատմամբ: Նրա տնտեսական «նվաճումը» Ռուսաստանի կողմից շատ ավելի ուշ ե կատարվել, քան քաղաքականը, իսկ տնտեսական այս նվաճումը լիովին չի ավարտված մինչև այժմ ել: Հետեւեֆորմյան դարաշրջանում մի կողմից Կովկասը սաստիկ գաղութացման եր յենթարկվում, գաղութականները մեծ չափերով հերկում եյին հողերը (առանձնապես Հյուսիսային Կովկասում) և արտադրում եյին ծախու ցորեն, ծխախոտ և այլն՝ մեծ թվով գյուղական վարձու բանվորներ գրավելով Ռուսաստանից: Մյուս կողմից տեղի յեր ունենում բնիկ դարա-

«Ռուս հարկահանը մեզ վրա այնչափ բեռ կընե, վոր մենք ամենաբերրի տարիներին անխոնջ աշխատանքից և սակավաբեռ կյանք վարելուց հետո անգամ, այդ բարձր տուրքերը վճարելու կարողութիւն չունեննք»^{*}:

Վազներն ակնհայտեա ելինում ցարական ինկվիզիցիայի աշխարհի զարհուրելի մի դեպքն:

«18 տարեկան յերիտասարդ թաթարը առանց այլևայլութեան ծեծ ուտելու տեղն յեկալ ու չվանով ցիցը կապվեցաւ... Սոսկալի հարվածների տակ (բողկի) թեպետ միւսը կտոր-կտոր յեղալ, բայց և ցալի վոչ մի աղաղակ չհանեց. 35-րդ հարվածից ահագին ձայնով ուսաց աստծու և կայսեր դեմ սարսափելի հիշոց մը տվաւ ու դեռ անասան կլիներ. բայց յերբ վոր ուս պաշտոնատերը տաքացած յերկաթով ճակատը կոխեց, այն ժամանակ այս անքնկճելի հոգին սկսաւ սասանել ու բերանը փրփրաւով աննշան խոսքեր ու հեծութեան ձայներ հանել: Այս որինակը մարդ կսոսկացնե»^{**}:

Աղեքսանդր Յերիցյանը պատմում ե («Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւն և Կովկասի հայք»), վոր Նիկողայ I կայսրի 1837 թվականին Հայաստան յեկած ժամանակ, ուսաց որենքը և լեզուն չիմացող բնակիչները պարսկական յերկիրներում գործադրվող միջոցներով իրենց բողոքն ելին հայտնում թագավորին: Որինակ՝ Սարգսրաբադ հասած ժամանակ մի հայ թագավորին ներկայացնում ե մի լերկ ունիհար աքաղաղ, կամենալով հասկացնել, վոր ուս պաշտոնյաներն իրենց այդ աքաղաղի որն են հասցրել և այլն:

Թաղիադյանցն ասում ե, վոր ժողովուրդը փառք եր տալիս պարսիկներին, տեսնելով ուսաների ճնշումները:

Նայիդդելի այս մի քանի որինակները, հակառակ ուս չինովնիկ պատմաբանների և մեր կղերական, բուրժուական վորոշ հեղինակների պնդումների, պարզ լույս են

^{*} Մորից Վազնե—«Ճանապարհորդութիւն ի Հայաստան», Թարգմ. Փիլիպոս Ճամճյան, Վիեննա, 1851 թ., էջ 115:

^{**} Նույն տեղ, էջ 10—11:

սկիւռում այն ծանր վիճակի վրա, վոր Հայաստանի աշխատավորութիւնն ապրեց ուսաների նվաճումից անմիջապես հետո, այսպէս կոչված անցման շրջանում, պարսկական վարչաձևի փոխարեն ուսական բյուրոկրատիկ վարչաձևը մշտցնելու և ամբաջնելու ետապում:

Հայաստանի, ինչպիս և վորջ Անդրկովկասի, աշխատավորութեան դրութիւնն ավելի ծանրացաւ հետեւեֆորմյան շրջանում, 60—ական թվականներից սկսած: Հետեւեֆորմյան եպոխոյում, ինչպիս հայտնի յե, սկսվում ե Անդրկովկասի ուժեղ գաղութացումը ուսական ինքնակալութեան կողմից: Վերջինս ընդհուպ ձեռնամուխ ե լինում Անդրկովկասը ուսական առևտրա-արդյունաբերական կապիտալի բազա դարձնելու քաղաքականութեանը: Անդրկովկասը պետք ե դառնար վոչ միայն ուսական արդյունաբերութեանը հումուլթ մատակարարող, այլև ուսական ֆաբրիկատն սպառող յերկիր, այլ կերպ ասած, բացի քաղաքական նվաճումից, նա պետք ե նվաճվեր և տնտեսապես:

«Այն մասին,—գրում ե Լենինը «Развитие капитализма в России» աշխատութեան մեջ,—վոր հետեւեֆորմյան ժամանակաշրջանում Յեվրոպական Ռուսաստանի հարավային և արևելյան բնակավորված ծայրերիցները աչքի յեն ընկնում հենց մատնանշված գծերով և տնտեսական (в экономическом) առումով հանդիսանում ելին Յեվրոպական Ռուսաստանի գաղութներ,—արդեն ասված ե իր տեղում: Գաղութի այդ ըմբռնումն ել ավելի հարմար ե մյուս ծայրագավառների, որինակ, Կովկասի նկատմամբ: Նրա տնտեսական «նվաճումը» Ռուսաստանի կողմից շատ ավելի ուշ ե կատարվել, քան քաղաքականը, իսկ տնտեսական այս նվաճումը լիովին չի ավարտված մինչև այժմ ել: Հետեւեֆորմյան դարաշրջանում մի կողմից Կովկասը սատիկ գաղութացման եր յենթարկվում, գաղութականները մեծ չափերով հերկում ելին հողերը (առանձնապէս Հյուսիսային Կովկասում) և արտադրում ելին ծախու ցորեն, ծխախոտ և այլն՝ մեծ թվով գյուղական վարձու բանվորներ գրավելով Ռուսաստանից: Մյուս կողմից տեղի յեր ունենում բնիկ դարա-

վոր «տնայնագործական» արհեստագործությունների դուրս-
մղումը, վորոնք Մոսկվայից ներմուծվող ֆաբրիկատների
մրցման տակ ընկնում էյին: Ընկնում էր զենքի հինավուրց
արտադրությունը՝ Տուլայից ու Բելգիայից ներմուծվող շին-
վածքների մրցման շնորհիվ, ընկնում էր յերկաթի տնայնա-
գործական մշակումը՝ ներմուծվող ուսսական արտադրանքի
մրցման շնորհիվ, նմանապես ընկնում էր պղնձի, վոսկու
և արծաթի, կավի, ճրագի, սոգայի, կաշիների տնայնագոր-
ծական մշակումը և այլն. այս բոլոր արդյունքներն ավելի
եծան էյին պատրաստվում ուսսական գործարաններում, վո-
րոնք իրենց շինվածքները Կովկաս էյին ուղարկում: Ընկնում
էր յեղջուրներից գավաթներ պատրաստելը, Վրաստանի
ֆեոդալական կարգի և նրա պատմական ինչուքների կոր-
ծանման հետևանքով. ընկնում էր գլխարկի արհեստագոր-
ծությունը, ասիական զգեստը յեվրոպականով փոխարինելու
հետևանքով. ընկնում էր տկերի ու կարամանների արտադրու-
թյունը տեղական գինու համար, վորն առաջին անգամ էր
վաճառքի հանվում (զարգացնելով տակառագործական ար-
տադրությունը) և իր հերթին նվաճում էր ուսսական շուկան:

Այսպիսով, ուսսական կապիտալիզմը Կովկասը ներգրա-
վում էր համաշխարհային ապրանքաշրջանառության մեջ,
համահարթում էր հինավուրց նահապետական փակվածու-
թյան ֆնացորդ հանդիսացող նրա տեղական տառնձնահա-
կությունները, իր գործարաններին ծառայող շուկա էր
ստեղծում իր համար:

Հետևեցորմյան ժամանակաշրջանի սկզբին նոսր բնակ-
ված կամ այն լեռնականներով բնակված յերկիրը, վո-
րոնք համաշխարհային տնտեսությունից և նույն իսկ
պատմությունից դուրս էյին կանգնած, դառնում էր նախ-
թարգյունաբերողների, գինու առևտուր անողների, ցո-
րենի ու ծխախոտի ֆաբրիկաների յերկիր, և պարոն Կու-
պոնն անգթորեն հանում էր հպարտ լեռնականի վրայից նրա
բանաստեղծական ազգային զգեստը և զարդարում էր յեվ-
րոպական լակեյի զգեստով (Գլ. Ուսպենսկի): Կովկասի ու-

ժեղ զաղութացման պրոցեսին ու նրա յերկրագործական բը-
նակչության արագ աճմանը զուգընթաց տեղի յեր ունենում
բնակչության՝ յերկրագործությունից դեպի արդյունաբերու-
թյուն գրավելու (այս աճումով թագնված) պրոցեսը»*:

Հետևեցորմյան շրջանը Անդրկովկասի պատմության մեջ
մտնում է իբրև նոր ետապ—իբրև ֆեոդալիզմի քայքայման
ու կապիտալիզմի սկզբնավորման ետապ: Մրանով, ի հարկե,
մենք չենք ուզում բացասած լինել առևտրա—արդյունաբերա-
կան կապիտալի առկայությունը նախառեֆորմյան Անդրկով-
կասում: Նա գոյություն ուներ և իրեն զգալ էր տալիս նաև
այդ շրջանում: Մեր խոսքը վերաբերում է Անդրկովկասի
կապիտալիստական զարգացման ամբողջական պրոցեսին,
յերբ քայլ առ քայլ սկսում են խաբխրվել ֆեոդալական հա-
բարեբությունները, քայքայվում են մանր գյուղացիական
տնտեսությունները, գյուղացիությունը յենթարկվում է
պառույթիզացիայի ու պրոլետարականացման, աճում են քա-
ղաքներն ու քաղաքային բնակչությունը և այլն. իսկ այդ-
պիսի պրոցես Անդրկովկասում սկսվում է միայն 19-րդ դարի
յերկրորդ կեսից:

Անդրկովկասը ուսսական կայսրությանը միացնելը, այդ-
պիսով, այն պրոգրեսիվ նշանակություն է ունենում, վոր
նույնիսկ հակառակ ցարիզմի զաղութարար քաղաքականու-
թյան, տեղում արդեն, 40—50—ական թվականներից սկսած
նկատելի չափերով աճում են առևտուրն ու արդյունաբերու-
թյունը: Առևտուրը կատարվում էր գլխավորապես Մոսկվայի,
Նիժնի-Նովգորոդի, ինչպես և արտասահմանի հետ: 1847
թվին Թիֆլիսում հանդիսավոր կերպով բացվում է «Ռու-
սական ապրանքների գեպո»-ն, վորի հիմնադիրներն
էյին Մոսկվայի քաղաքագլուխ Լիպոշկինը, Բարանովը, Գուշ-
կովը, Բոգոմիլնը, Պրոխորովը և այլն: Ռուս աչքի ընկնող
առևտրա—արդյունաբերողների ջանքերով 1836 թ. կազմա-
կերպվում է (կենտրոնը Նուխի) «Անդրկովկասում մե-
տաքսագործությունը և առևտրա—արդյունա-

* Ленин, Т. III, стр. 463—4:

բերությունը տարածող ընկերություն»։ Հիմք են դրվում նոր գործարանների, լայն ծավալ ե ստանում մասնավորապես մետաքսի ու տորոնի, հետագայում՝ նավթի, պղնձի, բամբակի արտադրությունը և այլն։

Հետզհետե աճում և ռուսական առևտրա-արդյունաբերական շրջանների հետաքրքրությունը Կովկասի հարուստ հունքի նկատմամբ։ 1860—ական թվականների վերջերին— «Московские Ведомости» թերթի ասելով—Մոսկվայում կազմակերպվում և առևտրա-արդյունաբերական մի ընկերություն, լորը պետք է Կովկաս դար։ Տպագրելով այս լուրը, Թիֆլիսի միապետական «Кавказ» թերթը 1869 թ. № 93-ում գրում է.— «Ցանկանում ենք կատարյալ հաջողություն ոգտակար այդ ձեռնարկությանը։ Ռուսաց հասարակության մասնակցությունը մեր հայրենիքի սահմաններում յեղած յերկրները ռուսացնելու—շատ մեծ բան է, և կասկած չկա, վոր տարեցտարի այդ բանը կհայտնվի ավելի ու ավելի դուրեղ»։

Տնտեսական նվաճման ուղղությամբ կատարվող այս և նմանորինակ փաստերը հետզհետե ավելի ու ավելի աճեցին։ Անդրկովկասը համաշխարհային ապրանքաշրջանառության մեջ քաշելով ռուսական կապիտալից մեծ նվաճումների յերթնութարկում Անդրկովկասի հին, նահապետական կղզիացման մնացորդները, քայքայում տնայնագործական դարավոր արհեստները։

Պատմական այս պրոցեսը թե արդյունաբերության և թե գյուղատնտեսության մեջ, ինչպես Ռուսաստանում, նույնպես և Անդրկովկասում շոշափում եր աշխատավոր գյուղացիության, արհեստավորների ու մանր առևտրականների շահերը, իր սուր ծայրով հարվածում եր վերջիններին։ Ռուսական առևտրա-արդյունաբերական շրջանների և ռուսական շուկայի հետ կապված հայ առևտրա-արդյունաբերողները ցարիզմի հետ գծավելու տնտեսական մեծ կռիւններ չունեյին, նրանց շահը ևս այդ չէր թերադրում։

Սոցիալ—տնտեսական կյանքում խմորվող այս պրոցես—

ները հետ ել հիմնականում կապվում են վողջ Անդրկովկասում, ինչպես և հայերի մեջ առաջ յեկած հասարակական—քաղաքական նոր յերևույթները։

Կապիտալիզմի զարգացման պրոցեսն Անդրկովկասում համընկնում և տեղական ժողովուրդների իրեն ազդ կազմավորվելու պրոցեսի հետ։

Մեր այս պնդումով թերևս մենք խիստ կերպով վերափոխում ենք հայ ազգայինների ամենանուրբ զգացմունքները և խախտում ազգայնական պատմագրության՝ հայերի «հնագույն ազգ» լինելու տրադիցիան։ Ի՛նչ արած. պատմական ճշմարտությունը մեզանից այդ և պահանջում և դրա համար մենք բնավ չենք զղջում։ Ավելին. մենք յենում ենք Մարքսի, Ենգելսի, Լենինի ու Ստալինի ցուցումներից, վորոնք մեզ համար միակ ճիշտ և գիտական ուղեցույցն են։

Ընկ. Ստալինը մեր կուսակցության 10-րդ համագումարի համար ազգային հարցի մասին մշակած թեզերի մեջ ասում է.— «Ժամանակակից ազգերը վորոշ դարաշրջանի—բարձրացող կապիտալիզմի դարաշրջանի— արգասիք են։ Ֆեոդալիզմի վերացման ու կապիտալիզմի զարգացման պրոցեսը դրա հետ մեկտեղ հանդիսանում և մարդկանց վորպես ազգեր կազմավորվելու պրոցես»*։

Սոսելով ազգ կազմող բոլոր ընտրոշ հատկանիշների մասին, ընկ. Ստալինը գրում է.— «Ազգը՝ դա պատմականորեն կազմավորված կայուն ընդհանրություն է՝ լեզվի, տերիտորիայի, տնտեսական կյանքի և կուլտուրայի ընդհանրության մեջ արտահայտված հոգեկան (պսիխիկական) կերտվածքի» (եջ 14)։ «Բոլոր այս հատկանիշների առկայությունն է միայն,—ասում ե ընկեր Ստալինը,—վոր մեզ ազգ ե տալիս»։

Սոսելով վրացիների իրեն ազգ կազմավորման պատմական պրոցեսի մասին, նա գրում է.

«...Նախառեֆորմյան ժամանակների վրացիներն ապրում

* Ի. Ստալին—«Մարքսիզմը և ազգային—գաղութային հարցը», Կուսհրատ—Ցերեկան, 1935 թ., եջ 92.

էյին մի ընդհանուր տերիտորիայում և խոսում էյին մի լեզվով, բայց և այնպէս, խստիվ առած, նրանք մի ազգ չէյին կազմում, վորովհետև նրանք, իրարից կտրված մի ամբողջ շարք իշխանութիւններէ բաժանված լինելով, չէյին կարող ապրել տնտեսական ընդհանուր կյանքով, դարերով միմյանց դեմ պատերազմներ էյին մղում և տնտեսապէս քայքայում էյին իրար, սաղրելով միմյանց դեմ պարսիկներին ու թյուրքերին: Իշխանութիւններէ վազանցիկ ու պատահական միավորումը, վոր յերբեմնակի հաջողւում էր գլուխ բերել մի վորևէ հաջողակ-թաղավորի, լավագույն դեպքում ընդգրկում էր միայն մակերեսային-վարչական վորոքում, արագորեն քանգլում էր՝ դեմ առնելով իշխաններէ քմահաճույքին ու գլուղացիներէ անտարբերութեանը: Վրաստանի տնտեսական մասնատվածութեան պայմաններում, ասենք, ուրիշ կերպ չէր ել կարող լինել... Վրաստանը վորպէս ազգ յեւ վան յեկա վմիայն 19-րդ դարի յերկրորդ կեսին, յերբ ճորտատիրութեան անկումը և յերկրի տնտեսական կյանքի աճումը, հաղորդակցութեան ճանապարհներէ դարգացումը և կապիտալիզմի առաջացումը աշխատանքի բաժանում հաստատեցին Վրաստանի մարդերի միջև, բոլորովին սասանեցին իշխանութիւններէ տնտեսական ինքնամիութիւնը և նրանց կապակցեցին վորպէս մի ամբողջութիւն:

Նույն այդ բանը պետք է ասել նաև ֆեոդալիզմի ստագիւնն անցած և իրենց մոտ կապիտալիզմը զարգացրած այլ ազգերի մասին»^{*}:

Մի այլ տեղ խոսելով ազգերի կազմավորման, նույն թիւում և հայերի ու վրացիների մասին, ընկ. Ստալինը գրում է.—

«Մամուլի ու թատրոնի զարգացումը, Ռայխսբատի (Սովետիայում) և Դոմալի (Ռուսաստանում) գործունէութիւնը նպաստում են «ազգային զգացմունքներին» ուժեղացմանը: Ծնունդ առած ինտելիգենցիան տողորվում է «ազգային դավաբարով» և այս իսկ ուղղութեամբ էլ գործում է... Բայց

* Ի. Ստալին, նույն տեղ, էջ 12-13. ընդգծումն իմն է. Վ. Պ.

ինքնուրույն կյանքի համար արթնացած հետ մղված ազգերն արդէն իբրև անկախ ազգային պետութիւններ չեն կազմավորվում. նրանք իրենց ճանապարհին ամենաուժեղ դիմադրութեան են հանդիպում այն իշխող ազգերի դեկավար խափերի կողմից, վորոնք վաղուց արդէն պետութեան գլուխ էյին կանգնած: Ուշացել են... Այսպէս կազմավորվում են իբրև ազգեր՝ չեխերը, լեհերը, և ուրիշները՝ Սովետիայում. խովաթները և ուրիշները՝ Հունգարիայում, լատիշները, լիտվացիները, ուկրաինացիները, վրացիները, հայերը և ուրիշները՝ Ռուսաստանում»^{*}:

Պատմական ժամանակագրական տեսակետից ֆեոդալիզմ մի քայքայման և կապիտալիզմի զարգացման շրջանը վրաստանում համընկնում է Հայաստանի կապիտալիստական զարգացման պրոցեսի հետ: Մեր խորին համոզմամբ, առհասարակ կապիտալիզմի զարգացման պրոցեսն Անդրկովկասում, իբ վորոշ առանձնահատկութիւններով հանդերձ, ընդհանուր, մի միասնական պրոցես է, և հազիվ թէ կարելի լինի պատմական, ժամանակագրական տեսակետից մեծ տարբերութիւն նշել բուն հայկական և վրացական կյանքի միջև: Յեւ քանի վոր այդ այդպէս է, ապա ուրեմն հայերի իբրև ազգ կազմավորվելու պրոցեսը ևս պետք է ընդունել հետեւֆորմայան շրջանից:

Այս բնավ չի նշանակում, թե մենք հայերի ազգային կոնսոլիդացիայի բուն պրոցեսը կտրում ենք նախընթաց շրջանի նրանց ազգային զարթոնքից, վորի սաղմերը, ըստ իս, պետք է փնտռել Իսրայել Որու, Բաղրամյանի, Շահամիր և Հախոբ Շահամիրյանների, Հովսէփ Եմինի մոտ, և նույնիսկ Դավիթ Բեկի շարժման մեջ: Սակայն հայերի ազգային զարթոնքը, վորքան էլ վոր նա պատմական խոր հեռուններից սկիզբ առած լինի, այնուամենայնիվ հնարավորութիւն չի տալիս մեզ, նրանց՝ իբրև ազգ կազմավորվելու պրոցեսը յետ տանել: Եւ չեմ խոսում այն մասին, վոր այդ պրոցեսը ըստ մեծի մասին տեղի յե ունեցել բուն յերկրից դուրս, հայկական դադութներում:

* Ի. Ստալին, նույն տեղ, էջ 20.

Հայերի ազգային շարժումները, ինչպես ամենուրեք, կապված են նրանց իրերև ազգ կազմավորվելու յերկարատև պրոցեսի հետ:

Լենինը 1914 թ. փետրվարին գրած «О праве наций на самоопределение» հոդվածում հետևյալն է ասում.—

«Ամբողջ աշխարհում, ֆեոդալիզմի դեմ կապիտալիզմի վերջնական հաղթանակի դարաշրջանը կապված է յեղել ազգային շարժումների հետ: Այդ շարժումների տնտեսական հիմքը կայանում է նրանում, վոր ապրանքային արտադրության լիակատար հաղթանակի համար անհրաժեշտ է, վոր բուրժուազիան նվաճի ներքին շուկան, անհրաժեշտ է, վոր տեղի ունենա մի լեզվով խոսող ազգաբնակչութուն ունեցող տերիտորիաների պետական համախմբում, վերացնելով այդ լեզվի զարգացմանը, գրականության մեջ նրա ամբացմանը խանգարող բոլոր խոչընդոտները: Լեզուն մարդկային հաղորդակցության ամենակարևոր միջոցն է. լեզվի միությունը և նրա անարգել զարգացումը կարևորագույն պայմաններից մեկն է ժամանակակից կապիտալիզմին համապատասխանող ապրանքային իրապես ազատ ու լայն շրջանառության, ազգաբնակչության բոլոր առանձին դասակարգերի ազատ ու լայն խմբավորման համար, վերջապես նա յե շուկայի և յուրաքանչյուր խոշոր կամ փոքր տնտեսատիրոջ, ծախողի ու առնողի սերտ միության պայմանը» *:

Հայերի ազգային կազմավորման ու կոնսոլիդացիայի պրոցեսը կատարվում էր, ինչպես հայտնի յե, նրանց գաղութային տնտեսական-քաղաքական կախվածության պայմաններում: Ազգային լեզվի, պետականության, կուլտուրայի հարցերը «Ժողովուրդներ էր ըսնտ» ցարական Ռուսաստանում յոթ կողպեքի տակ էյին պահվում վոչ միայն հայերի, այլև վրացիների, թուրքերի, ուկրաինացիների և մյուս բոլոր յենթակա ժողովուրդների մոտ: Ռուսական կայսրության մեջ մանող ժողովուրդները կամավոր հիմունքնե-

բով չե վոր միացել էյին, ցարական ինքնակալությունն այդ կատարել էր հրի ու սրի միջոցով, Ենգելսի պատկերավոր խոսքերով արտահայտած՝ նա բռնի ճանապարհով տիրացել էր «վիթխաբի քանակի գողացած սեփականության (այսինքն հարստահարված ազգերի), վոր ստիպված պիտի լինեք հետ տալ հաշվեհարդարի ուրը»:

Պատմական այդ հաշվեհարդարի որը ցարական բռնակալությունը յերեք չեք մոռանում և չեք ել կարող մոռանալ:

Հայերի ազգային կազմավորման պրոցեսը պատմականորեն զուգադիպեց ցարական ինքնակալության կողմից Անդրբկովկասի ուժեղ գաղութացմանը: Ռուսական գաղութարարների լուծը, նրանց տնտեսական-քաղաքական-ազգային ճնշումը նոր մղում էր տալիս հակառուսապետական հայ ազգային-դեմոկրատական շարժմանը, այդ շարժման վոլորտի մեջ էր առնում յեռակի շահագործման յենթակա դեմոկրատիայի ալելի լայն շերտերին:

Մի կողմից ցարիզմի ազգային-գաղութային ճնշումն ու թալանը, խիստ ոռնսիֆիկացիան, պայքար ազգային լեզվի, դպրոցների, մամուլի, գրականության, կուլտուրայի և առհասարակ ազգային ինքնուրույն զարգացման դեմ և մյուս կողմից ազգային-դեմոկրատական հոսանքների պայքարը ցարիզմի դեմ. այս է հետոեֆորմյան շրջանի մեր պատմության բնորոշ գծերից մեկը: Ազգային-դեմոկրատական այս պայքարը անպայմանորեն պրոգրեսիվ է և մտնում է ոռսական կայսրության մեջ յեղած բոլոր մյուս ճնշվող ժողովուրդների անտիցարական ազգային-ազատագրական պայքարի ակտիվի մեջ:

Ահա, այս տեսանկյունից պետք է մոտենալ Ալեքսանդրապոլում 1860—1870-ական թվականներին խմորվող ազգային-դեմոկրատական խմբակների գործունեյությանը, այդ միայն հնարավորություն կտա ճիշտ ըմբռնել ու գնահատել մեր քննության որյեկա հանդիսացող դեպքերն ու դեմքերը:

* Լ. Ե. Ն. Ի. Ն., հատ. 17, էջ 428.

ԱՆԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒԼԸ 60—70-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ալեքսանդրապոլն իբրև քաղաք, Հայաստանի ներքին կյանքի բնական զարգացման արդյունք էր: Նա աճեց ու զարգացավ միանգամից, արհեստականորեն՝ ռուս-պարսկական պատերազմից հետո:

Նախկին ԿՈՒՄԱՅՐԻ կամ թուրքերեն՝ ԳՅՈՒՄՐԻ գյուղը 1828 թվականին վերջնականապես անցնում է ռուսների ձեռքը, և այդտեղ են գաղթում Ղարսից, Երզրումից ու Բայազետից մեծ քանակությամբ հայ գաղթականներ: ԳՅՈՒՄՐԻՆ միանգամից լցվում է հայ բնակիչներով* և շուտով, նույնիսկ մի քանի հազարով գերազանցում նախկին Սարգարու թյան, հետագայում Հայկական մարզի վարչական կենտրոն Յերևանից**:

Արտասովոր ու դժնդակ պայմաններում տեղի ունեցած գաղթը Հայաստանի ծանր ու քայքայիչ աղդեցություն է ունենում հայ գաղթականության նյութական, բարոյական վիճակի վրա: Նոր բնակավայրում, հակառակ խոստացածին և սպասածին, գաղթական բնակիչները չեն գտնում

* Ալեքսանդրապոլում յեղել են 1831 թ. հայեր՝ 3194, այլ աղբյուրներ՝ 250 հոգի: 1873 թ. հայեր՝ 19129, այլ աղբյուրներ՝ 847 հոգի: 1886 թ. հայեր՝ 22921, այլաղբյուրներ՝ 1309 հոգի:

Յերևանում յեղել են 1831 թ. հայեր՝ 4027, այլ աղբյուրներ 7436 հոգի: 1873 թ. հայեր՝ 5959, այլ աղբյուրներ՝ 5979 հոգի: 1886 թ. հայեր՝ 7142, այլ աղբյուրներ՝ 7596 հոգի:

** Ալեքսանդրապոլն ունեցել է 1831 թ. 3444 բնակ., 1862 թ. 14933 բն., 1873 թ. 19976 բն., 1886 թ. 24230 բն.:

Յերևանն ունեցել է 1831 թ. 11920 (?) բն., 1873 թ. 11938 բն., 1886 թ. 14738 բն.:

գոյության բավաբար միջոցներ, հանգիստ ու ապահով կյանք: Ավելին. նոր տիրոջները, ինչպես առհասարակ Հայաստանում, նույնպես և Ալեքսանդրապոլում, անմիջապես աչքի չեն ընկնում իրենց գաղութարար ճշունքներով ու շահագործումով: Ստորև բերվող դիմումը, վոր 1837 թվի գեղեմբերի 6-ին Ալեքսանդրապոլի քաղաքացիները գրել են թագավոր Կայսրին, վորոշ գաղափար է տալիս նրանց ծանր վիճակի մասին:

«Թող հայանի լինի Քո կայսերական մեծությանդ, վոր մենք Գյումրեցիներս Յիցիանովի ժամանակ միահողի և «միաբան» ընդունել ենք Քո պետության հպատակությունը: Այդ ժամանակից սկսած մեր դրությունն այնպես է, վոր կարծես մենք գերված և քշված ենք թեհրան. մեր մեռելները մնում են առանց թաղելու, վորովհետև «գինվորների հետ ղինվորություն ենք անում» (այսինքն լինում ենք գինվորական ծառայության մեջ), «կազակի հետ — կազակություն»: Ապա, թող հայանի լինի Քո կայսերական մեծությանը, վոր մինչ որս Գյումրին գյուղ էր, իսկ այժմ դարձել է քաղաք, ուստի մենք կրում ենք և՛ գյուղական, և՛ քաղաքային պարտականությունները: Մեր գլխավոր ցավը կայանում է նրանում, վոր Քո պետի — այսինքն Քո նշանակած պետի — համար հերկում ենք, հնձում, կալում և հացատիկն շտեմարան հասցնում: Բացի այդ, տարեկան նշանվում ենք 40 չեռվերտ ցորեն: Հացից զատ, մենք տալիս ենք նրան տարեկան 6 փութ ձեթ և 6 փութ կովի յուղ: Պետի համար մեր կատարած պարտավորությունները ծանր է բոլոր մյուս պարհակներից: Նա մեղ նույնիսկ կառավարչատան բակը չի թողնում: Մենք մինչ այժմ չեյինք իմացել, վոր Դու այդքան վողորմած ես՝ այժմ ենք միայն իմացել, վոր Քո բարեսրտությունն անսահման է: Ի սեր «Աստված լիառքի», և ի սեր Քրիստոսի անհեռանք մի թողնիր մեր լսնդիր-բողոքը: Իմացիր այժմ, վոր մենք ամբողջ «հին Գյումրաբնակ ժողովուրդս» վոստիկանություն ձեռքում դրանք ստրկական դրություն մեջ: Մեր տգիտություն

պատճառով մենք «քիչ» (այսինքն—վոչ բոլորը) գրեցինք, բայց Դու «շատ» հասկացիր»։*

Իսկապես, այս դիմումի մեջ շատ քիչ է ասված, և վոչ միայն տեղացիների, այլ և յեկվորների դրուժյունը նըկարագրածից շատ ավելի ծանր է յեղել։ Հայանի յե, վոր այս հողի վրա տեղի յեն ունեցել մասսայական փախուստի դեպքեր՝ դեպի Պարսկաստան ու Տաճկաստան։ Բայց նրանց կյանքը միանգամ արգեն վտանգվել էր. այդ միջոցներն էլ չէյին ոգնում։

Ավերիչ պատերազմների ու դադթեցման ընթացքում կրած վերքերի բուժման վորոշ միջոցներ, սակայն, գտնվեցին հենց իրեն՝ գաղթականության մոտ։ Գյումրու—հետագայում Ալեքսանդրապոլի**—նոր ընակիչներն իրենց հետ բերել էյին արհեստի զանազան տեսակներ։ Նոր ընակավայրում հողամշակութունից չստանալով գոյության անհրաժեշտ միջոցներ՝ նրանք զբաղվում են նաև արհեստներով ու առևտրով։ Քաղաքի աշխարհագրական դիրքը ևս նպաստում է դրան։ Ալեքսանդրապոլը շատ շուտով կենդանության ու առաջադիմության նշաններ է ցույց տալիս։

1843 թվականին Ալեքսանդրապոլի քաղաքային յեկամուրը (5217 ու. 63 կ.), Անդրկովկասի քաղաքների համեմատությամբ, 8-րդ տեղն էր բռնում։ Նա բարձր էր Բազվից, Դորուց, Նախիջևանից և Սինախից։ Յերևանի քաղաքային յեկամուրը 1680 ու. 71 կոպեկով էր միայն ավելի Ալեքսանդրապոլից։ Քաղաքային բյուջեն ևս 1860—70-ական թվականներին զգալի չափով աճում է. 1862 թ. 15103 ու. մուտքի և 10002 ու.

* С. А. Егизаров, „Исследования по истории учреждений в Закавказьи“, ч. II (Городские цехи), Казань, 1891 г., к 254.

** 1837 թ. Նիկայայ I-ը այցելում է Գյումրի և այդ ժամանակվանից էլ Գյումրին վերանվանվում է թաղուհու անունով՝ Ալեքսանդրապոլ։

յեկքի գլխաց 1872 թվին մուտքը համարւմ է 19891 ուղբլու, իսկ յեկքը՝ 11843 ուղբլու։*

Արհեստներն ու առևտուրը, Յերևանի հետ համեմատած, 1860—ական թվականներին հետևյալ պատկերն են ներկայացնում.

ՀԱՄՔԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ—ՆՐԱՆՅ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ **

№	ՀԱՄՔԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	Ա. Լ. Ե. Պ. Ո. Լ.			Յ. Ե. Բ. Վ. Ա. Ն.		
		վարկիս	վարկիսայուս	առաւիւր	վարկիս	վարկիսայուս	առաւիւր
1	Ալաֆներ (հացահ. վաճառ.) . .	—	—	—	6	42	—
2	Աթթարներ (դեղապրահ. և նըման աղբաւնըսված.) . . .	150	—	—	52	—	—
3	Բազաղներ	—	—	—	233	117	—
4	Թառ շինողներ	—	—	—	4	—	7
5	Բակիւղներ (մրգավաճ.)	120	—	—	4	—	—
6	Մաշիկագործներ	48	92	88	10	5	15
7	Թուկ պատրաստողներ	16	15	18	—	—	—
8	Աղյուսագործներ (և բրուտագործներ Յերևանում) . . .	4	8	—	11	23	19
9	Նմիչքի տուտրականներ . . .	100	—	—	63	45	—
10	Կառապաններ	15	4	—	—	—	—
11	Վորմագիրներ	100	—	—	25	60	70
12	Կաշեգործներ	17	21	8	8	30	—
13	Ներկարարներ	8	1	9	—	—	—
14	Դարբիններ	70	80	80	20	—	45
15	Պղնձագործներ (անաղագործներ Յերևանում)	25	49	50	27	—	—

* Տե՛ս „Отчет по главному управлению наместника Кавказского за первое десятилетие управления Кавк. и Зак. краем 6/XII 1862—6/XII 1872 г.“ Тифлис, 1873 г. (приложение к главе 7-й. Ведомость о доходах и расходах городов Кавказского и Закавказского края за 1862 и 1872 годы).

** Տե՛ս С. А. Егизаров „Исследования по истории учреждений в Закавказьи“, ч. II. Казань, 1891 г., к 379.

№	ՀԱՄԲԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	Ա. Ե. Ք. Պ. Ո. Լ.			Յ. Ե. Բ. Գ. Ա. Ն.		
		վարկե	վարկե- սացու	առա- վերս	վարկե	վարկե- սացու	առա- վերս
16	Մսագործներ	45	25	30	—	—	—
17	Զինագործներ	11	12	10	—	—	—
18	Հյուան., առադժագ. և սղոցողներ	44	48	34	49	90	150
19	Փայտագործներ	40	36	38	12	—	10
20	Դերձակներ և ստեղնագործներ .	75	70	65	—	—	—
21	Դերձակներ յեվրոպական . . .	—	—	—	11	25	30
22	» ասիական	—	—	—	18	55	20
23	Կոշիկակարներ	31	32	30	60	90	150
24	Մոմագործներ	—	—	—	9	—	14
25	Արծաթագործներ (և ժամագործ- ներ Ալեքսանդրապոլում) . . .	25	19	19	6	8	21
26	Փականագործներ	4	5	3	40	—	3
27	Թամբագործներ (և կապագործ. Ալեքսպոլում)	10	8	12	8	12	19
28	Ծխախոտագործներ	50	18	100	18	30	50
29	Յերեղագործներ (ղաղաղներ) .	89	32	97	4	—	9
30	Զուհակներ	50	10	30	—	—	—
31	Հացթուխներ	—	—	—	18	50	—
32	Սափրիչներ	25	18	32	12	—	25
33	Գլակագործներ	42	—	24	40	—	20
34	Բուրդ ձեռնողներ	6	—	3	10	10	—
Ընդամենը . . .		1219	603	780	778	692	667

Յեղիազարովի արժեքավոր աշխատության մեջ բերված այս աղյուսակը, վորքան ել թերի լինի, այնուամենայնիվ վորոշ մոտավոր պատկերացում ե տալիս Ալեքսանդրապոլի ու Յերևանի համքարությունների կազմի՝ վարպետների, վարպետացուների և աշակերտների թվի մասին: Համաձայն այդ աղյուսակի՝ Ալեքսանդրապոլի առևտրական և ար-

հեստագործական համքարությունների մեջ յեղել են 2602 մարդ, իսկ Յերևանում՝ 2137 մարդ:

Արհեստների և առևտրի վորոշ ճյուղերի մեջ Ալեքսանդրապոլն ավելի բարձր ե կանգնած յեղել, քան Յերևանը*: Ալեքսանդրապոլի վորմնադիր—քարտաշ վարպետների մասին առանձին պատկառանքով ե խոսում նաև հռչակավոր կովկասագետ ակադեմիկ Ն. ՄԱՌԷ, նշելով, վոր նըրանց ձեռքով ե կառուցվել Անիի նմանությամբ կերտված ճարտարապետական կոթող՝ Ալեքսանդրապոլի ս. փրկչի յեկեղեցին**:

Իր հիշված աշխատության մեջ Յեղիազարովը գրում ե. — «Արհեստագործական արդյունաբերությունը նույնիսկ Անդրկովկասի նահանգական քաղաքներում թույլ ե զարգացած յեղել և առավելապես բավարարել ե տեղական պահանջները: Բացառություն են կազմել միայն Ալեքսանդրապոլն ու Ախալցխան: Մոտիկ գտնվելով Թյուրքիայի սահմանին, յերկու քաղաքներն ել առևտրական ու արդյունաբերական տեսակետից նպաստավոր դրության մեջ եյին:

Մշտական պատերազմներն ավերել եյին թուրքակա սահմանամերձ քաղաքները, արհեստավոր բնակչությունը, վորպեսզի ապաստան գտնի, հեռանում եր կամ Անդրկովկասի քաղաքները կամ Փոքր-Ասիայի հեռավոր գավառները, վորոնք ռազմական գործողությունների մշտական թատերաբեմ հանդիսացող շրջաններից դուս եյին ընկած: Զրկվելով տեղական արհեստավորներից, թուրքական մերձավոր վիլայեթներն անհրաժեշտ գործվածքներն ստանում եյին Ախալցխա-

* Ալեքսպոլի բոլոր արհեստների թիվը հաշվում են մոտ 35 (տես «Մշակ», 1875 թ., № 25) այնտեղի վորմնադիր, դարբին, մաշիկագործ վարպետների հեղինակությունն իր ժամանակին մեծ տարածում ե ունեցել ամբողջ Հայաստանում: Տարբեր ժամանակներում դրանցից առանձնապես աչքի յեն ընկել Արդար Մանուկը, Անտիկենց Թաթոսը, ուստա Պապոն, Գրիգոր Ամարյանը, Հեքիմենց Սահակը և Սերահամը, Պառավենց Սիմոնը, Գրիգոր Լոկյանը, Մնացական Թամբազյանը ևլն.:

** Г у м р е ц и — «Николай Фадеевич Тигранов и музыка Востока», Ленинград, 1927 г., стр. VIII (Մոտի հոդվածը):

յից ու Ալեքսանդրապոլից: Արհեստավորական արդյունաբերական ապրանքների ուժեղ պահանջը հարկադրում էր արհեստավորական դասին լայնացնել տեղական արտադրութեան չափը: Այդ նույնը չենք կարող ասել մյուս քաղաքների մասին, առանց բացառութեան նույնիսկ նահանգային քաղաքները: Նշանցից յուրաքանչյուրի արհեստավորների թիվը վորոշվում է պայմանավորվում էր զուտ տեղական պահանջներով»^{*}:

«ՄՇԱԿ»-ի Ալեքսանդրապոլի թղթակից Սելունին հաղորդում է, վոր տակավին 70-ական թվականների սկզբներին, տեղում նույնիսկ փորձ են անում վիճակային զարոցին կից բաց անել արհեստադրատեղան մաս, անգամ փող են հավաքում այդ նպատակի համար, իսկ թե ինչ հետևանք է ունենում, այդ մասին թղթակիցը վոչինչ չի գրում»^{**}:

Բավականաչափ զարգացած վիճակում է գտնվել նաև առևտուրը: 1860-ական թվականներին Ալեքսանդրապոլում առևտրով զբաղվողների թիվը յեղել է մոտ 670. զբանցից 300-ն զբաղվել են ճոթեղենի առևտրով և մի քանիսն ունեցել են 50—70 հազար ռուբլու առևտուր:

1865 թ. Ալեքսպոլում հաշվում են 12 ռճառի գործարան, 9՝ ողիի, 5՝ ճարպամոմի, 5 ձիթհանք, 3 կաշեգործարան, 1 աղյուսի և 1 բրուտի արհեստանոց:

Առևտուրը կատարվում էր Թյուրքիայի, Պարսկաստանի, Թիֆլիսի, հետագայում՝ Մոսկվայի, Մարսելի և այլ քաղաքների հետ:

Թիֆլիսի հետ ունեցած առևտրի մասին ճանապարհորդներից մեկը հետևյալն է գրում. — «Վրացոց սայլերը աղեյին կրում Ալեքսանդրապոլից, ուր մեծ թվով բերվում է Կողպա աղահանքից: Ղաղախ-Բորչալուի թարաքյամեքը յեղների վրա ձմերուկ բարձած տանում էյին Ալեքսանդրապոլ

^{*} Տես A. C. Еззапов, Կ. տ., էջ 60-61.

^{**} «Մշակ», 1875 թ., դեկտեմբերի 28.

ծախելու և նրա փոխանակ ալյուր կամ աղ գնելու: Հեռվից գալիս էյին նույնպես ուղտերի կարավանները, վորոնք վաճառականի ապրանք բերելով, աղ են տանում Թիֆլիս: Այս բոլորը քաղաքի հյուսիսային ճանապարհից են ներս գնում»^{*}:

Հիշատակութեան արժանի յե «ԼՎԻ ԾԱՂԻԿ»-ի արտադրութեանը:

Անդրկովկասում այս բույան առաջին անգամ ռուսագործվում է Ալեքսանդրապոլում՝ 1850-ական թվականներից սկզբսած: 1870-ական թվականներին արդեն իսկ հազարավոր փթերով հավաքվում, չորացվում և հատուկ ջրադացում աղացվելով, իբրև պարաշոկ, արտահանվում էր Ռուսաստան և արտասահման: Ալեքսանդրապոլից լվի ծաղկի առևտրով էյին զբաղվում Սիմյոն Թումանյանցը՝ Պետերբուրգում, Սարգիս Միրզոյանցը և նրա վորդի Միքայել Միրզոյանցը՝ Մոսկվայում: Վերջիններս հետագայում գրեթե մենաշնորհ իրավունք են ձեռք բերում, Մարսելի ցուցահանդեսում լվի ծաղկի արտադրութեան համար վոսկե մեդալ վաստակելով: Լվի ծաղկի (գեղի) արտադրութեանն ու առևտուրը լայն տարածում է ստանում և այն աստիճան շահաբեր է լինում, վոր առթիվ է տալիս մի ամբողջ շարք կեղծումների, «ԱՐԱԳԱԾ» ընկերութեան մարկայի չարաշահութեան:

Արհեստների, առևտրի ու արդյունաբերութեան զարգացումն Ալեքսանդրապոլում, արագորեն փոխում են քաղաքի դեմքը: Գավառական այդ քաղաքը կապվում է Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Թիֆլիսի և յեվրոպական քաղաքների հետ, իր նպաստավոր աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ՝ հարևան Թյուրքիայի ու Պարսկաստանի շուկաների հետ:

Ալեքսանդրապոլը 60—70-ական թվականներին արդեն, կովկասյան մյուս քաղաքների հետ, մտնում է համաշխարհային ապրանքաշրջանառութեան մեջ, հաղորդակից է դառ-

^{*} «Մեղու Հայաստանի», 1869 թ., № 21, հուլիսի 7. «Պուլյոտ Ալեքսանդրապոլի շրջակայքում» անստորագիր հոգվածը, ընդծմն իմն է, Վ. Պ.

նում կապիտալիստական նոր հարաբերություններին, Անգլերկովկասի մյուս քաղաքների հետ, իր համեստ մասնակցությունն ունենում Անգլերկովկասի աշապես կոչված արդյունահանողական հեղաշրջման սլոցներին:

Նման սլոցներ, ինչպես հայտնի յե, սկսվել եր նաև Հայաստանի մի քանի ուրիշ վայրերում: Պատմական այս ժամանակաշրջանում իբրև նոր յերևույթ, ինչպես Անգլերկովկասում, նույնպես և Հայաստանում հանդես ե գալիս նաև արտասահմանյան կապիտալը, վորը ուսումնական ու տեղական կապիտալի հետ սկսում ե քայլ առ քայլ խաբխել հին, նահապետական կյանքի հիմքերը:

Հայաստանում կապիտալներ ներգրվում են գլխավորապես գյուղատնտեսության և լեռնարդյունաբերության մեջ: 1870-ական թվականներին ԳՈՐՈՄԸ և ԶԵԶԵՄԱՆԸ փորձում են Սարգսբարազի տափաստանը՝ 75000 գեսյատին կոնցեսիայով վերցնել, վորոգել և մշակման տակ դնել, բայց իշխանությունից մերժում են ստանում: 1865 թ. գնեքալ Կախանովին հաջողվում ե Արադդայանի տափաստանում 12,000 գեսյատին կոնցեսիայով վերցնել, իսկ 1874 թ. անց ե կացվում ջրանցք, 200,000 ուղբ. արժողությամբ, ընդարձակվում ե այդ կոնցեսիան՝ հասնելով մոտ 60 հազար գեսյատինի, 65 տարի ժամանակով:

1870-ական թվականներին ՇԱՆԳԻՐԵՅԸ կապալով վերցնում ե 4000 գեսյատին Շարուր-Դարալագյազի գոբերում և 1874 թ. անցկացնում 30 կիլոմետր առու:

Հողի կոնցեսիաներ են վերցնում նաև ՇԵՐԵՄԵՏՅԵՎԸ, ԲՈՐԲԻՆՍԿԻՆ, ԶՈՒԲԿՈՎԸ, ԱՄԻՐԽԱՆՅԱՆԸ և ուրիշները: Այսպիսով, Հայաստանում նոր հողեր են գրվում մշակության տակ, ընդարձակվում ե բամբակի տարածությունը: 1847 թ. Յերևանի նահանգում Կովկասի գյուղատնտեսական ընկերության միջոցով ստացվել ե առաջին բամբակադուխ մեքենան (ՋԻՆ): 1850-ական թվականներին Անգլերկովկասի բամբակի մոտ 80 տոկոսը (40 հազար փութ) տալիս եր Յերևանի նահանգը: 1861 թվին արտադրվում եր գտված

բամբակ 30 հազար փութ, 1862 թ.՝ 60 հազար փ., 1863 թ.՝ 150 հազար փ., 1870 թ.՝ 270 հազար փութ: Բամբակի ցանքների ընդհանուր տարածությունը հասնում ե մոտ 23 հազար գեսյատինի:

Ավելի ուշ՝ խոշոր կապիտալներ են ներգրվում սպիրտի, խմիչքների և մանավանդ պղնձարդյունաբերության բնագավառում:

Հայաստանի, նույն թվում և Ալեքսանդրապոլի կապիտալիստական դարգացումը կատարվում եր միաժամանակ ի հաշիվ քաղաքային գեմոկրատիայի և գյուղացիության շահադործման ու քայքայման:

Ոգտվելով կառավարության քաղաքականությունից, առևտրա-վաշխառուական կապիտալի ներկայացուցիչներն անողորձաբար հաշիվ ելին տեսնում համաքրությունների ու գյուղացիության հետ՝ իրենց զարգացման ճանապարհին ընկած խոչընդոտներն իսպառ լիկվիդացիայի յենթաբեկու համար:

Հետաքննության Անգլերկովկասում դա համատարած մի յերևույթ եր, վորի սուր ծայրն ամենից առաջ ու ամենից ավելի դիպչում եր հենց աշխատավոր գյուղացիությանը և միջին ու ստորին արհեստավորությանը: Հայտնի յե այս հողի վրա 1865 թվին ամռանը թիֆլիսում ծագած արհեստավորների հսկա ցույցը: Ալեքսանդրապոլում, ճիշտ ե, նման հրապարակային ցույցեր տեղի հեն ունենում, սակայն դժգոհությունները հատկապես քարգահների ու աշակերտների մոտ արտահայտվում են գավառափոխության, աղանդավորական շարժման գունավորումով: Այդորինակ դժգոհություններն Ալեքսանդրապոլում սկիզբ են առնում տակավին անցյալ դարի 50-ական և սուր ընույթ ստանում՝ 1860—70-ական թվականներին: Քաղաքից բացի, շարժումն ընդգրկում ե նաև մոտիկ Արևիկալի, Ղուլիջան, Դուզբյանդ, Ղութնի — Ղլախ, Յեզիանլար ու այլ գյուղերը: Բողոքականության խիստ դեմ են լինում վարպետները, և դա հասկանալի յե: Վարպետացուներն ու աշակերտներն ամենից առաջ հենց իրենց վարպետներ-

ընդհանուր ժողովուրդից զրոյված էյին հարում բողոքականությանը: Առհասարակ դավանափոխությունը վոչ միայն արհեստա-
վորներին, այլև գյուղացիության շահագործվող մասին համար
մի միջոց է յեղել հակադրվելու շահագործող տարրերին: Յեւ
պատահական չէ, վոր 1860 թվականին Ալեքսանդրա-
պոլի մի խումբ ուստարաշխներ կազմակերպված ձևով դիմում
են առաջնորդական փոխանորդ Վարդան յեպիսկոպոսին և
հաջողեցնում են բանտարկել տալ նրանցից 20 հոգու, վո-
րոնցից 2-ը կանայք*: Ալեքսանդրապոլի և ամբողջ Կովկա-
սի բողոքական շարժման մեջ մեծ դեր է խաղում Աբրա-
համ Ամիրխանյանը:

Ալեքսանդրապոլի շրջանի, մասնավորաբար քաղաքին
մոտ գտնվող գյուղերի դավանափոխությունը, ինչպես քա-
ղաքային արհեստավորության մեջ, ուներ իր տնտեսական
արմատները:

Յարական կառավարության բուրժուա-կալվածատիրա-
կան ռեֆորմների հետևանքով հողադրված ու քայքայված
գյուղացիության համար ստեղծվել էր չափազանց ծանր
կացություն: Առևտրա-վաշխառուական կապիտալը լրացնում
էր պակասը՝ կեղեքելով ու պարտքի տակ դնելով նրանց:

Ալեքսանդրապոլին մոտիկ և քաղաքային կյանքի հետ
անմիջական հարաբերությունների մեջ գտնվող գյուղացի-
ներն ավելի շուտ են յենթարկվում այդ ազդեցությանը:

1875 թ. «ՄՇԱԿ» լրագրի Ալեքսանդրապոլի թղթա-
կեցներից մեկը, Արսեն Կրիտյանի ընկերության անդամ
Ա. Աֆրեկյանը, իր «Մի քանի խոսք Ալեքսանդրա-
պոլի վաճառականների ներկա գրության վրա»
հոդվածում, նկարագրելով, թե ինչպես առևտրականները
մուտք են գործել շրջակա գյուղերը և ազահարար թալա-
նում են գյուղացիներին, — գրում է. «Յո՛ւրաքանչյուր
գյուղում նստած է մի մանրավաճառ ապրանք

* Հ. Դուկասյանց — «Բողոքականություն Կովկասում հայոց մեջ» (պատ-
մական նյութեր), 1886 թ., Թիֆլիս:

ծախող, շատ անգամ պատահում է, վոր յերկուս
և յերեքն են ծախում մի գյուղի միջում, վո-
րոնք տղբուկի նման ծծում են գյուղացիներին
ոգուտի այն մնացորդները, վորոնք քաղաքի
վաճառականները վորպես թե պետք է տես-
նեյին: Մինչև անգամ գյուղացիներից շատերը հրապուր-
վելով՝ չգիտես ինչից, պարտավում են այս տեսակ առե-
տրով, թողնելով ձեռքից յերկրագործության
պես ազնիվ աշհեստը*:

Ալեքսանդրապոլից ուսուցիչ ՄԱԿԱՐ ՏԵՐ-ՍԱՐԳՍՅԱՆԸ
գրում է, վոր գյուղում վաշխառուները ցորենի սոմարը
(16—18 փութ) գնում են 5-6 մանեթով, իսկ իրենք վաճա-
ռում են 25 մանեթով: Կան մարդիկ — ասում են նա, —
վորոնք մինչև յերեք հազար սոմար ցորեն ու-
նեն**:

«Ալեքսանդրապոլի վաճառականները» հոդվածում Կ. ՄԱ.
ՏԻՆՅԱՆԸ խոսելով այն մասին, վոր Ալեքսպոլի վաճառա-
կաններն ապրանքներ են բերում Տաճկաստանից, Պարսկաս-
տանից, Թիֆլիսից, Մոսկվայից, Մարսելից, Մակաբիայից
և վաճառում տասին յերեք, չորս և յերեմն ա-
ռավել աշխատանքով, գրում է, վոր նրանք «խեղճ
գյուղացիներին առան բոլորին իրենց բռն մեջ
և շինեցին նրանց ստրուկներ... նրանք (վաճա-
ռականները, Վ. Պ.) միայն տղբուկի նման ծծում են
խեղճ գյուղացիներին արյունը»***:

Նույն հեղինակը մի այլ տեղ գրում է. —

«Ալեքսանդրապոլը հաղիվ է տեսած 40 տարվա շրջ-
անում յեղև կամ յերեք թանգություններ: Առաջին-
ները՝ կարելի չէ ասել մորելիս, պատերազմի կամ վո-

* «Մշակ», 1875 թ., № 24, հունիսի 19. ընդգծումն իմն է, Վ. Պ.:

** «Մեղու Հայաստանի», 1874 թ., № 24, հունիսի 22. ընդգծումն իմն
է, Վ. Պ.:

*** «Մեղու Հայաստանի», 1874 թ., № 5, փետրվարի 2, ընդգծումն իմն
է, Վ. Պ.:

ընդհանուր պատահածները և պատահած, իսկ այժմյան
թանգությունը վոլնչից է, յետև Վոլնչի մերաքաղաքացի
արծաթասեր մի քանի անհատներին, վորովհետև առատ
ժամանակ դիզեցին շտեմարաններում, համարյա յուրա-
քանչյուրի մեջ հազար, յերկու հազար և մինչև անգամ
հինգ հազար սոմար (ամեն մի սոմարը 20 ռուսական
փութ) ցորյան և ալգալիսով թանգության գլխավոր
պատճառը յեղան»*:

Հեղինակը կանգ առնելով գների բարձրացման վրա,
գրում է՝ ալյուրը, վոր միշտ եփան է յեղել և փութը վա-
ճառվել է 30—40 կոպեկով, այժմ վաճառվում է 1. ո. 20
կոպ.։ Ուրիշ աղբյուրներից մենք տեղեկանում ենք, վոր
1873 թ. Ալեքսանդրապոլում ընտիր տեսակի ալյուրի փութը
վաճառվել է 1 ո. 50 կոպ., միջին տեսակը՝ 1 ո. 20 կոպ.,
ցածր տեսակը՝ 1 ռուբլի**:

Ալեքսանդրապոլի առևտրա-վաշխառուական տարրերը,
այդպիսով, կատարում էին սղգային այն թալանչիների դերը,
վորոնց մասին տակավին «Լեվոնի վշտի» հեղինակն ասել եր՝

Անառակության ճանապարհներով,

Խեղճ չքավորի հացը կտրելով,

Դիզում եք առատ արծաթի թումբեր,

Յեւ ինչո՞ւ համար, աչքածակ գայլեր։***

Վերջապես գյուղացիների շահագործման ու կեղեքման
մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս տեղական
բարբառով գրված «Գյուղացու» հոդվածը.

«Եղավ, վոր կալոցի վախտը եկավ, գեղացին քըր-
տինք թափե կը, կաշխատի կը, իշու պես դատի կը,
թե ձեռը բանում ընկնի, մեկ էլ տեսնիս պարտքնտերները
գլխուն թոփ կեղնին կը, վերը բաղաղն է, վերը ուրիշ
մարդ է, ցորենը չափին կը, ինչքան, վոր հախը կենն կը,

* «Արարատ», 1870 թ. մայիս. հջ 37:

** «Մեղու Հայաստանի», 1873 թ., № 2, հունվարի 20.:

*** Սմբատայ Շահադիդյան «Լեվոնի վշտը», 1865 թ., էջ 96, Մոս-
կվա:

վերցնին կը, լցնին կը մեշոկներու մեջ, թե վոր իրանց
հախը չլցուավ, գեղացու թեյամասու կը տանին գան-
գատ կենին կը, գեղի քեհին ու յեղը, մալը ծախել կու-
տան կը: Փողը գեղացու հալին կուգա, նոր ֆայի կը
իշությունիցը, թե ինչի յես եսքան խաբուրի եյի, հմի
վախտը անցիք ե»*:

Այս մի քանի որինակներն արդեն իսկ բավարար պատ-
կերացում են տալիս Ալեքսանդրապոլի շրջանի գյուղացիների
շահագործման ու քայքայման, նրանց ծանր վիճակի մասին:

Այս բոլորից հետո, բնական է, վոր գյուղացիությունը,
արհեստավորությունը և առհասարակ տեղի դեմոկրատական
տարրը պետք է շարունակեր մնալ անտիցարական բանա-
կում, ցարիզմի սոցիալական հենարանը հանդիսացող աղ-
գային բուրժուա-կալվածատիրական դասակարգերի թշնամի
բանակում և իր քաղաքական հասունության մակարդակին
համապատասխան, կանգներ տեղում խմորվող հակացարա-
կան դեմոկրատական շարժման թիկունքում:

* * *

Հետաքրքիր եվոլուցիա յե ունեցել նաև քաղաքական—
մտավոր կյանքն Ալեքսանդրապոլում: Նա միաձուլյ, միո-
րինակ ու միտադադ ընթացք չի ունեցել: Ալեքսանդրա-
պոլի դասային ու դասակարգային տրոհվածությունը, գաղ-
թականության տարրեր հատվածների տարրեր կուտուրա-
կան մակարդակը հիմնականում իր արտահայտությունն է
գտել քաղաքի հասարակական—քաղաքական, մտավոր—կուլ-
տուրական կյանքի բոլոր բնագավառներում:

Տաճկահայ գաղթականությունը, վորի հետ ցարական
վոստիկանները վարվում էին իբրև վայրի կենդանիների
հետ, իրականում իր կուլտուրայով շատ ավելի բարձր եր
կանգնած տեղացիներից և նույնիսկ իրենցից: Այդ գաղթա-
կանության մասնավորապես երդրումի հատվածը, յերկար

* «Մեղու Հայաստանի», 1874 թ., № 4, հունվարի 26:

տարիներ շփվելով յեվրոպական առևտրի հետ, այս ու այն չափով կրել են նրա ազդեցությունը, իր մեջ ունենալով իր թված, հասարակական-մտավոր ընդունակություններով ոժտված անձնավորություններ:

Ներմուծված այս տվյալներն ահա, չեյին կարող բարենպաստ ազդեցություն չունենալ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային կյանքի հետագա զարգացման վրա: Բայց այդ Ալեքսանդրապոլի մտավոր-կուլտուրական զարգացման միակ խթանը չեն:

Տակավին 30—40-ական թվականներից գործող խալիֆայական մասնավոր դպրոցներում ուսած յերիտասարդությունը ևս կանգնում է քաղաքի մտավոր-կուլտուրական գործի գլուխը, կապվում է ժամանակակից գրականություն, մամուլի հետ, հաղորդակից է դառնում ռուսահայ և արևմտահայ կյանքում ազգային վերածննդի ուղղությունը սկսված շարժմանը և այլն: Ի դեպ, այդպիսի դպրոցներն Ալեքսանդրապոլում քիչ չեն յեղել: 1869 թվին Ալեքսանդրապոլ այցելած Ս. Մարությանը գրում է. «Մի բան Ալեքսանդրապոլի մեջ իմ վրա գեշ ազդեցություն ունեցավ, այն է՝ մասնավոր դպրոցաց քաղմուկը»:^{*}

1874 թվին, «ՄՇԱԿ»-ի թղթակիցը, մասնավոր դպրոցների թիվն Ալեքսանդրապոլում հաշվում է մոտ 13, իսկ աշակերտներին՝ 800—900 հոգի^{**}:

Դպրոցական գործն Ալեքսանդրապոլում իր ծաղկման շրջանն է ապրում 60—70-ական թվականներին: Այդ տարիներին, քաղաքի առևտրա-արդյունաբերական կյանքի աշխտեցման հետ, նոր թափ է ստանում և դպրոցական գործը: Խալիֆայական, մասնավոր դպրոցների կողքին հանդես են գալիս նոր, անհամեմատ ավելի կազմակերպված ու առաջավոր մանկավարժական սխեստեմով տարվող դպրոցներ:

^{*} «Արարատ», 1869 թ., հոկտեմբեր. Ս. Մարությանի «Մի բան խոսք Ալեքսանդրապոլի վրա» հոդվածը. ընդգծումն իմն է. Վ. Պ.

^{**} «ՄՇԱԿ», 1874 թ., № 22, հունիսի 6:

Կենդանություն և ստանում վիճակային ս. փրկչի դպրոցը, վորը գործում էր դեռևս 1839 թվականից սկսած:

ՀՄԽՀ Պետական Կենտրոնական արխիվում պահվող փրկչի դպրոցի վոչ լրիվ գործերից յերևում է, վոր 1862—63 ուսումնական տարում դպրոցն ունեցել է յերեք դասարան՝ 7 ուսուցչով, և ավանդվել է 11 առարկա:

1869 թվականին 3 հիմնական դասարաններից զատ, բացվում է 2 նախապատրաստական դասարան ևս, 98 աշակերտներով: Այդ տարում սովորողների թիվը հասնում է 160 հոգու, դասավանդվող առարկաներին՝ 14. ավելանում է նաև ուսուցիչների թիվը:

1873—74 ուսումնական տարում դասարանների թիվը հասնում է 6-ի (3 հիմնական, 3 նախապատրաստական), ուսուցիչներին՝ 14, աշակերտներին՝ 260:

1875—76-ին դասարանների թիվը հասնում է 7-ի (3 նախապատրաստական, 4 հիմնական), աշակերտներին՝ 284. դասավանդվող առարկաներն են՝ կրոն, պատմություն՝ յեկեղեցական, ընդհանուր և հայոց, լեզուներ՝ հայոց, ռուսաց և գերմաներեն (Ս. Բեկնազարյանի և Ամիրխանյանի հեռանալուց հետո գերմաներենը հանվում է), աշխարհագրություն՝ ընդհանուր և Ռուսաստանի, մաթեմատիկա՝ թվաբանություն, յերկրաչափություն և հանրահաշիվ, ֆիզիկա, բնագիտություն, վայելչագրություն՝ հայոց և ռուսաց, նկարչություն, գծագրություն և յերգ:

Տարեցտարի աճում է նաև դպրոցի յեկամուտը:

1863 թ. դպրոցը մուտք է ունենում 3199 ու 51 կ., 1864 թ.՝ 3314 ու 48 կուպ., 1865 թ.՝ 4273 ու, 1875 թվին դրամագլուխը հասնում է 17.630 ու 59 կուպելի, իսկ 1876 թ.՝ 15.197 ու 23 կ.^{*}:

Այսպիսով, 1860—70-ական թվականներին 10—15 տարվա ընթացքում Ալեքսանդրապոլի վիճակային դպրոցը թե ֆինանսապես և թե աշակերտական, ուսուչական կազմով զգալի չափով աճում է:

^{*} Արսեն Դևուչյան, «Համառոտ պատմություն Ալեքսանդրապոլի հայոց հոգևոր վիճակային դպրոցի (1840—1912)», Ալ-պուր, 1912 թ.:

1871 թ. սկզբներէից Ղահրաման Արղուէթյանի կտակած 40.000 գումարով բացվում է Արղուէթյան որիորդաց դպրոցը. հետագայում բացվում է նաև Սահակ-Անուշյան որիորդաց ձրիավարժ դպրոցը: Բացի այս, քաղաքում վաղուց գործում էր պետ. գավառական դպրոցը, իսկ շրջանում գործում էյին Հառիճո վանքի դպրոցը՝ 50-ական թվականներից, ինչպես և 20-ից ավելի ծխական դպրոցներ՝ Թովառլի, Ղոնաղոան, Զաջուռ, Ղանլիջա, Դալհառլի, Բայինդուր, Սովանվերդի, Սոնգյուռլի, Մոլլագյոքչա, Եգյանլար, Իմրխան, մեծ Արխովլի, Հոռոմ, Ղազանչի, Խլի Ղարաքիլիսա և այլ գյուղերում*:

Ալեքսանդրապոլի դպրոցական գործն առանձնապես բարեկարգ դրության է հասնում 1871 թ. հետո, յերբ վիճակային դպրոցի տեսուչ Ե. Նշանակվում ՍԱՐԳԻՍ ԲԵԿՆԱԶԱՐՅԱՆԸ, իսկ Արղուէթյան որիորդաց դպրոցում՝ ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱՆԸ:

Սարգիս Բեկնազարյանը, վորն ավարտել էր Շվեյցարիայի Կյունսնախտ (Küssnacht) քաղաքի ուսուցչական սեմինարիան, իր տեսչության շրջանում մի ամբողջ շարք բարենորոգումներ է մտցնում Ալեքսանդրապոլի դպրոցական կյանքում: Նա յեվրոպական մանկավարժությունից ստացած իր գիտելիքները տաղանդավոր կերպով համադրում է ազգային կրթության պահանջների հետ: Դեռ տեսչական պաշտոնը չստանձնած, նա ձեռնամուխ է լինում դասերի կարգավորմանը, ուսուցչության և աշակերտության հաճախումների, պարապմունքների կանոնավորմանն ու դպրոցի կահավորմանը:

1871 թ. փետրվարի 21-ին նա հոգաբարձության քնննությանն է ներկայացնում իր կողմից մշակված դպրոցի նոր կանոնադրությունը՝ «ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԴՊՐՈՅԻ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ» վերտա-

* «Մեղու Հայաստանի», 1872 թ., № 12, մայիս 20, Սիմյոն Դարբինյանի [Պետրոս Հայկազունու] «Նամակ Ալեքսանդրապոլից» հոդվածը:

ուությամբ: Այդտեղ նա ի միջի այլոց դպրոցի նպատակը հետևյալ կերպ է ձևակերպում.

«Ամենայն գործունեյություն պետք է ունենա իր մի վորոշ նպատակը, ուսումնա ազգային դպրոցաց գործունեյություն լինելով՝ ևս պետք է վորոշ նպատակ ունենա: Ալեքսանդրապոլու ազգային հոգևոր դպրոցի նպատակն է՝ հայ ազգի արու գավալները անխտիր ընդունելով՝ դաստիարակել նոցա մտավոր, ֆիզիկական և բարոյական կարողությունները, վորպեսզի նոքա բնավորությամբ բարոյական, մտքով գործունեյա և քաղաքականապես պիտանի անդամք լինեն ազգության և մարդկության»:

Խոսելով ավանդիկիք առարկաների մասին, վորոնցից մի քանիսը (գերմաներեն, բնական պատմություն, յերկրաչափություն, տեղագրություն, մարմնամարդություն և այլն) նրա ջանքերով առաջին անգամ են մտցվում դպրոցական ծրագրի մեջ, նա գրում է. —

«Հիշյալ առարկաները կմատակարարվեն համաձայն ընդհանուր մանկավարժական որինաց, համաձայն մարդկային առողջ գաղաղության, ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՎՈՎ, Հառիկով, վոր մենք կարևորություն ունինք ոտար լեզու ևս մեզ սեփականելու, վորպեսզի իրական կյանքի մեջ ոգուտ քաղել կարողանանք, սակայն առաջ քան այս ոգուտներ քաղելը, վորոնք տակավին մեր գրականության մեջ կապկապին, պետք էնք մեր մասնակներ ու մտքերը ամեն են առաջ իրենց մայրենի խոսքովը դարգացնել, վորովհետև ինչ վոր հետո սովորելու լինեն ոտար խոսքով, պիտի իրենց սեփականի հետ համեմատելով սովորեն, վոր կարողանան և ձիշտ գաղափար ստանան ոտարինի վրայով: Բացի մեր մայրենի լեզուն, յեթե մեր դպրոցի մեջ մի վորեւե ոտար լեզու սովորելու ցանկություն և կարևորություն լինի, հայտնի բան է, պետք է նախ և առաջ ընտրվի այն լեզուն, վորին իրական կյանքի մեջ առ-

առավելին կ'կարեւորենք (?), ինչպէս ուստ լեզվի կարեւորութիւնն եւ մեզ՝ ուստաբնակ հայերիս համար»*:

Բեկնադարյանը, սակայն, վոչ միայն իբրեւ տեսուչ ջանք չի խնայում բարեկարգելու Ալեքսանդրապոլի ազգային կըրթութեան, դպրոցները գործը, այլեւ փայլում եւ իբրեւ մասնագետ մանկավարժ*, իբրեւ ուսուցիչ չեղաստիարակ:*** Իր դպրոցում նա մտցնում եւ դասավանդման համակենտրոնացած ձևը, վորը «Մեղու Հայաստանի» թերթում Սիմյոն Դարբինյան ծածկանվան տակ հանդես յեկած Արսեն Կրիտյանի Ընկերութեան անդամ Պետրոս Հայկազունու համատարացումների համաձայն, մինչ այդ չի յեղել հայկական վոչ մի դպրոցում, ներառյալ եւ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը: «Բոլոր հայ ուսուցիչներն երբ մեջ, — գրում եւ Հայկազունին, — Ալեքսանդրապոլում դպրոցը այս կողմից առաջինն եւ այժմ»***:

Ս. Բեկնադարյանը իբրեւ ուսուցիչ, պատկառելի եւ մերթ նաեւ յերկյուղալի յեր աշակեր-

* ՀՄԽՂ Պետ. արխիւ. Ալեքսանդրապոլի քաղ. վոստիկ. վարչութիւն:

** Տես Ղազարոս Աղայանի «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը», Թիֆլիս, 1893 թ., էջ 140:

*** Բեկնադարյանի մանկավարժական գործունեութեան մասին միանշանակ զրականորեն եւ արտահայտւում նաեւ Բաֆֆին: «Ճանապարհորդութեան թիֆլիսից մինչեւ Ադուլիս» հոդվածում նա գրում եւ. — «Յերեանում յերեք ուր մնալով յես միջոց ունեցաւ տեսնել տեղացի ուրիշ դպրոց եւ ազգայն դպրոցները, վերջինը յես տեսել եյի մի քանի տարի առաջ եւս, բայց ամենաթշուառ վիճակի մեջ: Իսկ այժմ պ. Բեկնադարյանցի տեսչութեան որոք բավական բարեկարգվել եւ նաեւ ավելի առաջադիմութեան հույս եւ տալիս, մանավանդ յերբ պ. Բեկնադարյանցը ռւնեցավ պ. Աղայանցի նման մի լավ պաշտոնակից: Յես ներկա գտնվեցաւ պ. Բեկնադարյանցի տարրական ֆիզիկայի եւ պ. Աղայանցի հայ պատմութեան դասերին, յերկուսն եւ գոհացուցիչ գտաւ: Յերեանի նման անտարբեր եւ անուսումնասեր հասարակութեան մեջ դպրոցի վիճակը բավական բարձրացել եւ:» (Տես «Փարոս», 1877—78 թ., № 3, էջ 181—214):

**** «Մեղու Հայաստանի», 1872 թ., № 12, մայիս 20. Ընդգծումն իմն եւ Վ. Պ.:

տաց համար, — գրում եւ Ղազարոս Աղայանը: Ուսուցանում եւր, վորպէս արվեստ, կամ ինչպէս կասեն՝ արվեստի բոլոր կանոններն համեմատ»*:

Բեկնադարյանի, ինչպէս եւ բժշկապետ Ավետիք Բաբայանի ու Ղազարոս Աղայանի ջանքերով Ալեքսանդրապոլի դպրոցների շուրջն են համախմբւում կովկասահայ դպրոցական գործի մեջ մինչ այդ եւ հետագայում հայտնի այնպիսի մանկավարժներ, հասարակական-կուլտուրական գործիչներ, ինչպիսիք են՝ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՂՈՒԿԱՍՅԱՆԸ, բժ. ԳԱՐՐԻԵՆԸ, ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ (Բաջբերունի), ԱՐԱՅԱՋՅԱՆՑ յեղաշարները, ՀԱՅԿ ՄԱՏԱԿՅԱՆԸ, ԱՂԱՔԵԿ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆ, ՄԱԿԱՐ ՏԵՐ-ՍԱՐԳՅԱՆԸ, ԱՐԳԱՐ ԳՈՒԼՈՒՄՅԱՆԸ եւ այլն:

Մանկավարժական այսորինեակ կադրերի մի քանի տարվա գործունեութեան Ալեքսանդրապոլում, նոր բարձրութեան եւ հասցնում դպրոցական-կուլտուրական գործը, բեղմնավորում եւ յերիտասարդութեան սերն ու ձգտումը դեպի կըրթութեան ու դաստիարակութեան: Առանց չափազանցութեան կարելի յես ասել, վոր 70-ական թվականներին Ալեքսանդրապոլն այս տեսակետից եւս գերադանցում եւ Յերեանից: Իսկ յեթե համատարաւ լինենք Ղազարոս Աղայանի պնդումներին, ապա պետք եւ ասենք, վոր «Ամբողջ կովկասում վոչ մի դպրոց չկար, վոր Ալեքսանդրապոլի դպրոցն երբ բարեկարգութեան ունեւնար: Մանկավարժական ամեն տեսակ խնդիրն եր այդտեղ սկսեցին մշակվել, ամեն տեսակ հոգվածներ այդտեղ սկսեցին գրվել, մանկավարժական ամեն մի խելացի պահանջ, վոր միայն գրքեր ունեւնեյին, այդտեղ իրագործուեց»*:

Դպրոցների ու դասավանդման կարգավորման հետ միաժամանակ զբաղւում եւ նաեւ դասադրքերի խնդիրը: Չնայած

* Ղազարոս Աղայան, ն. տ., էջ 148, ընդգծումն իմն եւ Վ. Պ.:

** Ղազարոս Աղայան, ն. տ., էջ 141, ընդգծումն իմն եւ Վ. Պ.:

վոր ուսուցիչներէրց Ղազարոս Աղայանը և Հայրապետ Ղուկասյանը դասագիրքը կազմողներ էյին և ունէյին հրատարակած դասագրքեր, նրանք տեղում հենց դասագրքեր էյին կազմում*, այնուամենայնիւ դասագրքերի պահանջը Ալեքսանդրապոլից մամուլի նյութ ե դառնում և առհասարակ հայ դպրոցների դասագրքերի հարցն ե բարձրացվում:

«Ամեն մի հայի, կամ հայ ուսումնարանաց հոգաբարձուաց և ուսուցչաց քաջ հայտնի յե,—գրում ե Ալեքսանդրապոլից Տ. Ս.—վոր մեր ուսումնարաններն այժմս մեծ կարոտություն են դգում դասագրքերի կողմանե, և թե մինչ վոր աստիճան դժբաղդ ու անմխիթար ե մանուկ հայ աշակերտը՝ չունենալով յուր ձեռին ուսանելի առարկաների համար հարմարավոր դասագրքեր, այդ ևս շատ լավ գիտեն ամենքը... ինչո՞ւ արդոք մենք ձեռքերս պիտի կառկառենք մինչև Վենետիկ, Փարիզ, Կ. Պոլիս, Նյու-Յորք, Ֆետդոսիա և այլ տեղեր, մինչդեռ մենք շատ մոտիկ տեղ ունենք ձեռք ձգելու. ձգենք մեր ձեռքերը դեպի ու. Եջմիածին և այնտեղից պահանջենք ու ձեռք բերենք հիշյալ մատենագրությունքը, վոր, ինչպես հայտնի յե, ունի ընդարձակ տպարան: Մենք կարծում ենք, վոր Եջմիածնին մի մեծ պարծանք չե ճաշոց տպել և 100—150 մանեթով

* Ղ. Աղայանը նշված աշխատության մեջ այդ մասին հետևյալն ե գրում. «Մասնավորապես գալով ինձ, պետք ե ասեմ, վոր իմ գործունեյությունը՝ թե գրական և թե ուսուցչական՝ այստեղ իմ սպասածից ավելի բեղմնավոր չեղավ: Լինելով ըստ ամենայնի անկախ, գործում եի իմ ուղածիս պես և ուրիշներին ել վարակում իմ որինալով: Այստեղ սկսեցի մշակել իմ նորագույն մեթոդը, թե ինչպես պետք ե ուսուցանել մայրենի լեզուն: Նախ ցույց տվի գործով՝ դասավանդությամբ, և հետո՝ խմբի ցանկությամբ՝ գրեցի հրահանգը, թե ինչպես պետք ե ուսուցանել հետո ել կազմեցի դասագիրքը: Առաջին անգամ մեր գրերը յես լուծեցի արմատական տարրերի և գրել տվի տակտով: Այստեղ առաջին անգամը յես դաս տվի Ծխական դպրոցում, «Բացատրություն բնության յերևութիւնների» և «Տարրական ֆիզիկա», ըստ Կրկուգերի Այս յերկու աշխատություններն ել յես թարգմանեցի, վորոնցից մեկը

վաճառել աղքատ գյուղերից վերա և այդպիսով շատերին խրանեցնել ու կեղեքել»*:

Բնորոշ ե, վոր Ալեքսանդրապոլի դպրոցական գործի այսորինակ անհամեմատ բարեկարգ վիճակն անգամ չի բավարարում ժամանակակից ավելի առաջավոր ու արմատական մտածողներին: Նրանք քննադատում, անբավարար են համարում ձեռք բերված նվաճումները, ձգտում են ավելի քան ծավալել դպրոցական ցանցը և նամանավանդ ուժեղացնել մայրենի լեզվի ուսուցումը: Այդ մարդկանցից ահա, Ալեքսանդրապոլի բնակիչ՝ հանդուգն ու աշխատասեր ՊԵՏՐՈՍ ՀԱՅԿԱՍԹՈՒՆԻՆ, ԱՐՄԵՆ ԿՐԻՏՅԱՆԻ Ընկերության անգամ, նրա ամենամոտիկ գործակիցը, 1872 թ. ապրիլի 25-ին հատուկ առաջարկություն ե ներկայացնում տեղի հոգաբարձության՝ թույլ տալու իրեն, Ղազարոս Աղայանի ոգնությամբ, բաց անել ծխական նոր ուսումնարան: Իր այս ձեռնարկումը Հայկազունին պատճառաբանում ե հետևյալ կերպ.

«Տեսնելով մեր քաղաքի ծխական դպրոցների ցավալի վիճակը և զգալով դպրոցի հարկավորությունը, մանավանդ աչքի առաջ ունենալով նոցա անբարեկարգությունը և խռչնդոտականությունը Ձեր հովանավորության տակ գտնված դպրոցի, կամենում եմ պ. Ղազարոս Աղայանի ոգնությամբ բաց անել մի նոր ծխա-

տպից «Արարատ»-ում, վորից արտասպիկեց հոգուտ Սահակ անուշյան ուսումնարանի, մյուսը՝ ֆիզիկա՝ տպագրվեց Պետերբուրգի հայ ուսանողների հաշվով: Այստեղ գրեցի բազմաթիվ հոդվածներ, թե մանկավարժական և թե քննադատական: Այստեղ գրեցի և հայկական հընչյունների մասին, վորով Այվազովսկուն գրգռեցի իմ դեմ, ինչպես և չլուծաների մասին, վորով Այվազովսկուն գրգռեցի իմ դեմ, ինչպես և չլուծաների մասին: Այստեղ գրեցի և իմ «Յերկու բուրլը» (եջ 141—142):

1873 թ. սեպտեմբերի 20-ին մանկավարժական ժողովը՝ մասնակցությամբ Ս. Բեգնազարյանի, Մ. Արաբշյանի Ղ. Աղայանի, Ա. Մ. Պարոնակյանի և Ա. Արշակունու, քննության ե առնում Հայրապետ Ղուկասյանի կազմած աշխարհաբար «Փունջ» դասագիրքը և վորոշում ե հոգաբարձության միջոցով շտապ հրատարակության տալ:

* «Մեզու Հայաստանի», 1875 թ., № 45, նոյեմբերի 22, Տ. Ս.-ի թղթակցությունն Ալեքսանդրապոլից:

կան ուսումնարան՝ «նախակրթարան» անունով, վորի կանոններն ահա հանձնելով սույն առաջարկութեան հետ միասին, խնդրում եմ մեծապատիւ հոգաբարձութեանը քննել և Ձեր բարեհաճությունը հայտնել ինձ: Ալեքսանդրապոլցի ՊԵՏՐՈՍ ՀԱՅԿԱՋՈՒՆԻ»:

Ըստ ներկայացված կանոնադրութեան, աշակերտներին թիվը 40-ից ավելի չպետք է լիներ և, վոր գլխավորն է, կեսօրյա բաժնում աշակերտները պետք է լավ վարժվեյին մայրենի լեզվի մեջ:

Մենք չգիտենք՝ արդյո՞ք Հայկազունու այս ձեռնարկումը կապվում էր նրա անդամակցած Ընկերութեան նպատակների հետ, թե վոչ, բայց և այնպես անհավանական չէ յենթադրել, վոր այդ նոր ուսումնարանը վոչ միայն լինելու յեր «նոր հաղթութիւն խաւարի դեմ», այլև գործադաշտ Ա. Կրիտյանի, Պ. Հայկազունու և Ընկերութեան համար:

Ալեքսանդրապոլի դպրոցական—կրթական գործի զարգացման հետ միաժամանակ կենդանութիւն է ստանում նաև ազգային թատրոնը:

Ժամանակակիցների հիշողութիւնները և մեզ հասած հատ ու կենտ դոկումենտները վկայում են, վոր առհասարակ Ալեքսանդրապոլի բնակիչները յեղել են թատրոնասեր և ինքնագործ:

1860-ական թվականներին Արարաշյանի դպրոցում առաջին անգամ խաղացվում է «ՇՈՒՇԱՆԻԿ» ազգային վողբերգութիւնը: Բնորոշ է, վոր Շուշանիկի դերը կատարելու համար կին չգտնելով, այդ դերը կատարել է տղամարդ՝ կնոջ շորեր հագած և կնոջ (կեղծած) ձայնով:

Յերևանում, որինակ, յերբ 1869 թ. սկզբներին մի խումբ ուսուցիչներ՝ ՍԻՄԵՈՆ ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ, ՆԱՀԱՊԵՏ ՏԵՐ-ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ և ՆԱՀԱՊԵՏ ԱՔԱՆԵՍՅԱՆ (Յերևանի որիորդաց դպրոցի ուսուցիչ և կառավարիչ) թեմական դպրոցի դահլիճում, Թիֆլիսեցի ՍՈՂՈՄՈՆ ԱՔՐԱՆԱՍՅԱՆ ԱՔԱ-ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ ղեկավարութեամբ խաղում են «Շուշանիկ» վողբերգութիւնը, առաջին անգամ Յերևանում Շուշա-

նիկի դերը կատարող որիորդ ՅԵՂԻՍԱՊԵՏ ՂՈՐՀԱՆՅԱՆԸ հասարակական—մամուլի քննութեան առարկա յե դառնում: Իր ժամանակի համար, յերբ կինը հասարակական կյանքից դուրս էր մնացել, ի հարկէ, այդ տարրերնակ չէ:

1870-ական թվականների սկզբներից արդեն Ալեքսանդրապոլի դպրոցին կից կազմակերպվում է ուսուցչական թատրոնական խումբ: Խմբի աշխատանքներին մասնակցում են նաև դպրոցի բարձր դասաբանի աշակերտները, ինչպես նաև Կրիտյանի Ընկերութեան անդամներից մի քանիսը (Կ. ՈՀԱՆՋԱՆՅԱՆ և ուրիշներ):

«ՇՈՒՇԱՆԻԿ», «ՅԵՐՎԱՆԻ Բ.», «ՍՍՄՎԵԼ» և նման ազգային գործերի բեմադրութիւնները, ինչպես նաև ժամանակակից նշանավոր աշուղների ազգային յերգերը, իր ժամանակին ավելի յեն բոլորքում ազգային կրքերը, վորոնք Ալեքսանդրապոլում առանց այդ ել առատ հող ունեյին, շնորհիվ նրա հայատարը և տաճկահայ ու պարսկահայ գաղթականներով բնակեցված լինելուն:

1871 թ. Կարապետ Մատինյանն իր «ԲԱՆԱՍՏԵՂՉ ՅԵՎ ՀՅՈՒՍՎԱԾՔ ԶԻՎԱՆԻ» հոդվածում հետևյալն է գրում.

«Ալեքսանդրապոլը, յերբ ունեցել է իր մեջ թատրոն (շնորհիվ հարգոյապատիւ Սյունեցի Ալեքսանդրի Մելիք Հայկաղյան) և յերբ թնդացել է թատրոնական բեմի վրա ազգային յերգերի արձագանքը, հենց այն որից Ալեքսանդրապոլի աշուղները սկսել են յերգել հայերեն, վորովհետև հասարակութիւնն այդ մասին ավելի սեր և համակրութիւն է ցույց տալի»:

* Խոսելով աշուղների մասին, նա հիշում է մեր տաղանդավոր և անուն հանած աշուղ Զիվանուն, վորն իր խումբով յերգելիս է յեղել Կարապետ Տալոյանի սրճարանում և վորի շնորհիվ ել սրճարանը միշտ լիքն է յեղել հասարակութեամբ. հիշում է Ալմոյանի սրճարանում յերգող աշուղ Հովհաննեսին (Խըրթըզ մականունով), ուրիշ սրճարաններում

* «Արարատ», 1871 թ., նոյեմբեր, էջ 315.

յերգող աշուղներ՝ Թաթոսին (Հավեսի), Մալուկին և այլն*։
Թատրոնը՝ իր ժամանակի առումով, աշուղական տա-
րածված ու սիրված ազգային և ժողովրդական յերգն ու
յերաժշտությունը Հեյկին կարող իրենց զրոշմը չհնել ժամա-
նակի հասարակական-քաղաքական կյանքի վրա,

Վերջապես ուշագրավ և այն հանգամանքը, վոր 60—
70-ական թվականներին կովկասահայ մամուլում Ալեքսան-
դրապոլից հանդես են գալիս նոր թղթակիցներ, բանաս-
տեղծներ, ֆելետոնիստներ և առհասարակ գիտությամբ ու
գրականությամբ զբաղվող մարդիկ, վորոնց թիվը վոչ թե
մի քանի անհատներ, այլ մի քանի տասնյակներ յե հաս-
նում։

Գալառական այդ քաղաքում պատրաստվող ինտելի-
գենցիայի շարքերը խտացնում եյին նաև Թիֆլիսում, Եջ-
միածնում, Ռուսաստանում և Յևլրոպայում ուսած ու Ալեք-
սանդրապոլ վերադարձած յերիտասարդները։

Անդրկովկասի ժամանակակից կյանքին իրադեկ, յերկար
տարիներ Ալեքսանդրապոլում ուսուցիչ յեղած Հայրապետ
Ղուկասյանը այդ մասին գրում եւ,—

... «Ալեքսանդրապոլի հասարակության
մեջ ուսումնասիրությունն այնքան զար-
գացած ե, վոր այս կողմից նրան կարծեմ
առաջինը կարելի յե համարել Կովկասում։
Մոսքիս ապացույց ե այն, վոր Ալեքսան-
դրապոլում մասնավոր ուսումնաբաններ
թիվը բավականին շատ ե, նրա յերկսեռ ազ-
գային ուսումնաբանները լի յեն աշա-
կերտներով, գալառական ուսումնաբանի
մեջ ել քիչ չեն նոքա։

Բացի այս բոլորից, քաղաքից դուրս
ալեքսանդրապոլցի ուսանողներ թիվը, թե
Ռուսիայի և թե արտասահմանի բարձրա-

* «Արարատ», 1871 թ., նոյեմբեր. էջ 316։

դույն ուսումնաբաններում համեմատա-
բար շատ ե Կովկասի վորեւ գալառական
քաղաքից»*։

Սակայն ժամանակակից հայ մամուլին Ալեքսանդրապոլից
վոչ միայն թղթակցում եյին, այլև ստանում՝ կարգում։ Մեր
մոտավոր հաշվումներով բաժանորդագրությամբ ստացվել ե՝
«Լույս» (Պոլիս)՝ 5 որինակ, «Մասիս» (Պոլիս)՝ 3 որինակ,
«Հյուսիսափայլ» (Մոսկվա), «Արարատ» (Եջմիածին)՝ ավելի
քան 50 որինակ, «Հույս» (Արմաշ), «Վաճառական» (Թիֆ-
լիս), «Մամուլ» (Պոլիս), «Փարոս» (Մոսկվա), «Կոռնկ Հա-
յոց աշխարհի» (Թիֆլիս), «Արևելյան Մամուլ» (Զմյուռ-
նիս), «Մշակ» (Թիֆլիս), «Փորձ» (Թիֆլիս) «Մեղու Հա-
յաստանի» (Թիֆլիս), «Փարոս Հայաստանի» (Մոսկվա)՝ 54
ոտրլու, «Դպրոց» (Եջմիածին) և այլն։

Ալեքսանդրապոլում, ինչպես այդ մասին հիշվում ե նաև
սույն աշխատության կցված ժանդարմական վարչության
գրություններ լի մեջ, ստացվել ե և արևմտահայ աշակերտի
գրականություն, վորի մոտքը Ռուսահայաստան կառավա-
րության կողմից արգելված ե յեղել։

Այս բոլորից հետո ահա, բնական եր տեսնել, թե ինչ-
պես ցարական վոստիկանությունը, ազգային լեզվի, կրթու-
թյան և առհասարակ ազգային կուլտուրայի զարգացման վո-
խերիմ այդ թշնամին, պետք ե իր ավերիչ գործունեյությունը
փոխադրեր և Ալեքսանդրապոլ՝ սառացնելու և վոչնչացնելու
ազգային պրոգրեսի ուղղությամբ տեղում սկսված առաջին
ծիլերը։

Յարական իշխանությունը լավ եր հասկանում, վոր իր
ստրկացրած ժողովուրդների ազգային կրթությունն ու դաս-
տիարակությունը մեծապես նպաստում եյին նրանց ազգային
ինքնագիտակցության աճման, հակացարական պայքարին։

Հենց զրա համար ել ցարիզմի՝ վերկոռուս նացիոնա-
լիզմի ատելությունն ու հալածանքներն առանձնապես ուժեղ

* «Մեղու Հայաստանի», 1874 թ., № 43, նոյեմբեր 2. Հ. Ղ.-ի [Հայ-
րապետ Ղուկասյանի] հոդվածը։

եյին արտահայտվում յենթակա այն ժողովուրդների նկատմամբ, վորոնք իրենց ազգային զարթոնքի և կոնսոլիդացիայի եպոխտում, հակառակ կառավարութան ցանկութան ու ձեռքտունների, մեծ ակտիվությամբ առաջ եյին քաշում ազգային կուլտուրայի, գաղտնիքների, գրականութան, մամուլի, ինտելիգենցիայի զարգացման հարցերը և վորոնք իրենց պատմութան նախընթաց շրջաններում ստեղծած կուլտուրայի անհամեմատ բարձր բազայի վրա, ավելի քան ուրեկտիվ հնարավորություններ ունեյին զարգացնելու այդ: Ի զուր չե, վոր ուսումնասիրած, սեհարյուրակային պարագայում, տերտեր վոստորգովը, հանդես գալով պետական գումարում՝ հայտարարում ե, թե՝ «թուրքերն ամենահավատարիմ, ամենահամակրելի ժողովուրդն են, վորովհետև նրանք թերթի և ինտելիգենցիայի չունեն»:

Անդրկովկասում հայերը, ինչպես նաև վրացիներն ու ժեղ կերպով հալածվում եյին ուսական ինքնակալութան կողմից, միաժամանակ իրենց կուլտուրականութան և այդ ուղղությամբ հանդես բերած իրենց բուն հետաքրքրութան համար: Այդ հալածանքներից դերժեհ նաև Անդրկովկասի թուրք ժողովուրդը: «Յարիզմը, — գրում ե ընկ. Ստալինը, — ծայրերկրներում դիտավորյալ կերպով նահապետական — ֆեոդոկական ճնշում եր կերտում, վորպեսզի ըստերկութան և տգիտութան մեջ պահի մասսաներին, ցարեզմը դիտավորյալ գաղութարար տարեր եր ընակեցնում ծայրերկրների լավագույն անկյուններում, վորպեսզի տեղացիներին քշի ավելի վատ շրջանները և ուժեղացնի ազգային պառակտումը: Յարիզմը նեղում, իսկ յերեմն ել պարզապես վերացնում եր տեղական դպրոցը, թատրոնը, լուսավորական հիմնարկները, վորպեսզի խավարի մեջ պահի մասսաներին: Յարիզմը կասեցնում եր տեղական ազգարդնակչութան լավագույն մարդկանց ամեն մի նախաձեռնությունը: Վերջապես, ցարիզմն սպանում եր ծայրերկրների

ժողովրդական մասսաների ամեն մի ակտիվությունը» *:

Ընկ. Ստալինի այս խոսքերը ցարական Ռուսաստանի ծայրերկրների ժողովուրդների մասին՝ ամբողջությամբ վերաբերում են նաև հայ ժողովրդին: Ավելին. ցարական Ռուսաստանում հայերը գտնվել են այն ճնշվող ազգերի թվում, վորոնք առավել խիստ, նոդկալի ու ատելի ձեերով են հալածվել. նրանց հասարակական-կուլտուրական զարգացումը միշտ և ամենուրեք բռնադատվել ե, կաշկանդվել: Հալածանքի ուրեկտ ե յեղել նաև հայկական դպրոցը՝ իբրև ազգային պրոգրեսի կարևորագույն բլիշներից մեկը:

Հայկական դպրոցների հալածման պատմութան մեջ սովորաբար նշվել են 1884-85, 1896 և 1903 թ. թ. դեպքերը: Իրականութան մեջ ցարական ինքնակալութան նմանորինակ քաղաքականությունն սկիզբ ե առել հենց նրա տիրապետութան շրջանից, յեղել ե սխտեմատիկ և վոչ թե եպիգոդիկ, այդ բղխել ե ցարիզմի ընդհանուր ազգային-գաղութային ազդեցիվ քաղաքականությունից:

Ալեքսանդրապոլի դեպքերը ցարիզմի ընդհանուր այդ քաղաքականությունը լուսաբանելու տեսակետից ես բավականաչափ հետաքրքիր նյութ են տալիս մեզ:

Ալեքսանդրապոլում դպրոցների փակումը և առհասարակ հալածանքը դպրոցների դեմ շեշտված կերպով արտահայտվում ե 1870-ական թվականներին, այսինքն այն շրջանում, յերը տեղում սկսում ե բարեկարգ հիմքերի վրա դրվել նույն, յերը տեղում սկսում ե բարեկարգ հիմքերի վրա դրվել դպրոցական գործը: Մինչ այդ, վորքան մեղ հայտնի յե, յեդեղել են միայն առանձին մերժումներ այն հատուկ կենտ դիմումների, վորոնց նպատակն ե յեղել տեղում նոր դպրոց բաց մոմենտի, վորոնց նպատակն ե յեղել տեղում նոր դպրոց բաց մոմենտի, վորոնց նպատակն ե յեղել տեղում նոր դպրոց բաց մոմենտի: 1875 թվականին Յերեանի նահանգապետի կարգադրությամբ Ալեքսանդրապոլի վոստիկանությունը ձեռնամուխ ե լինում փակելու տեղի մասնավոր դպրոցները. այդ կար-

* „Правда“, 1920 թ., № 226, 10/XII. „Политика Советской власти по национальному вопросу в России“ հոդվածը:

* «Մեղու Հայաստանի», 1875 թ., № 1, հունվարի 4:

* Զեոքի տակ չունենալով նահանգապետի զորությունը, քաղվածքն անում ենք ՀՍԽՀ կենտրոն, արևելքում դանդաղ, Արևմտանդրապոլի հոգաբարձու թխանն ուղղված, Յեր. թեմ. հոգ. դպր. տեսչի զորությունից:

Յերեանի թեմի հոգևոր դպրոցների տեսուչն ստանալով նահանգապետի գրությունը, իր հերթին նրա բովանդակությունը հաղորդում ե Ալեքսանդրապոլի դպրոցների հոգաբարձությանը, անելով համապատասխան կարգադրություն:

Դպրոցի հոգաբարձությունը, ուսուցչությունը, այդպիսով, ընկնում են ծուղակի մեջ: Նրանցից վոմանք, հետագա հալածանքից խուսափելու նպատակով, բարվոք են համարում հեռանալ Ալեքսանդրապոլից, մի մասին ուղղակի հեռացնում են, կարգադրում են հրավիրել նոր տեսուչ, ուսաց լեզվի նոր դասատուներ: Յեվ այդ ամենը կատարվում եր այն դպրոցում, վորի գործերի տնօրինությունն իբր թե հոգևոր իշխանությանն եր վերապահված: Ի կատարումն նորին գերազանցություն մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլայեվիչի հրամանի, Յերեանի թեմի հոգևոր դպրոցների տեսուչ, կոլլեժսկի սեկրետար Գեովորգ Տեր-Հարությունյանի հրավերով և նախագահությամբ, Ալեքսանդրապոլի հոգաբարձությունը 1875 թ. մայիսի 19-ին նիստ ե գումարում, վորտեղ և վճռվում ե «Մշակ», «Մեղու Հայաստանի» և «Кавказ» լրագրերի միջոցով հրավիրել ուսաց լեզվի դասատուներ: Հատուկ գիմում ե արվում նաև Կովկասի շրջանի դպրոցների հոգաբարձու Նեվերովին: Այդ հայտարարությունը մեղ հաջողվեց գտնել միայն «Մշակ»-ում, վոր և բերում ենք նույնությամբ.

«Նամակ խմբագրին

Ալեքսանդրապոլ Մայիս 21.

Հոգաբարձութիւնն վիճ. հոգ. դպրոցի Հ. Ալեքսանդրապոլու ցանկանալով առաւել ևս բարեկարգել զուսումնական մասն դպրոցի, մանաւանդ զդասաւանդութիւն ուսաց լեզուի, դեռ անցեալ ամի պարբերական հրատարակութեամբ թէպէտ հրաւիրեաց զցանկացողս ուսուցչութեան ի նոյն դպրոցի, որպէս զի աւարտեալ իցեն նոքա մինն ի համալսարանի և միւսն ի գիմնադիւայի, սակայն չհրկեցաւ այնպիսի ոք, իսկ ի ներկայումս վառեալ գոլով այդպիսի փա-

վագանօք (sic) և հետևաբար պարտաւոր գոլով կատարել զբարձրագոյն կամ Նորին Կայսերական Բարձրութեան Մեծ Իշխան Փոխարին. Կովկասու՝ որ բարեբախտս կացոյց զերկսեռ դպրոցս իւրով այցելութեամբ ի 18-ն մայիս ամսոյ, ի մասին յառաջագիմութեան դասախօսութեան ուսաց լեզուի հրաւիրէ զերկու հայ ուսուցչիս, որք աւարտեալ իցեն զընթացս ուսման իւրեանց ի բարձր ուսումնաբանս տէրութեան Ռուսիո առ ի վարել զպաշտօն ուսուցչութեան ուսաց լեզուի երկսեռ հոգ. ուսումնարանս քաղաքիս. և, եթէ հնար ե, և զպաշտօն տեսչի: Ի մասին մանրամասն պայմանաց նոյնպէս և վասն ուճկաց նոցա խնդրի ի ցանկացողաց որքան կարելին է շուտափոյթ շարունակել ըզգրագրութիւն ընդ հոգաբարձութեանս կամ ընդ միոյ յանդամոց նորին, որպէս զի զինի պատշաճաւոր կարողութեան կարողանայցեն յառաջիկայ սեպտեմբեր ամսոյ շարունակել զյանձնելի ինքեանց պաշտօնն:

Հոգաբարձութեան երկսեռ ուսումնարանաց (հինգ ստորագրություններ)»*:

Այս հայտարարության մեջ, ինչպէս տեսնում ե ընթերցողը, հոգաբարձությունն անհաջող փորձ ե անում արդարանալ՝ պատճառարանելով թե իրենք. դեռ մեկ տարի առաջ են հրավիրել ուսաց լեզվի դասատուներ, բայց այդպիսիք չեն յերևացել:

Նույն խնդրի կապակցությամբ Սիւննին «Մշակ»-ում գրում ե. «Ի՞նչ անեն դպրոցաց վոգորմելի հոգաբարձուները, յերբ այդ մասին հարմար ուսուցիչ չեն գտնում, այդպիսիք գերադասում են պետական պաշտօն վարել 600—700 մ., քան ուսուցչություն անել 1000 մանեթով»**:

Թե հոգաբարձության և թե Սիւննու պատճառաբանությունները, ներկա գեպքում, այնքան ել համոզիչ չեն, քանի վոր մեղ հայտնի յեն Միքայիլ Տեր-Դավթյանի՝

* «Մշակ», 1875 թ., № 22, հունիսի 5:

** Նույն տեղ:

Ներսիսյան դպրոց և Պետերբուրգի համալսարանավարտ, ուսուսաց լեզվի մեջ հմուտ և Գրիգոր Տեր-Մելքիսեթեկյանի գիմուսները 1874 թվին, վորոնք Ալեքսանդրապոլի հոգաբարձությունը թողնում և անհետևանք*։ Առաջարկություններ են յեղել նաև ուսուսաց դասատուների կողմից, այնպես վոր հոգաբարձությունը բավարար հիմք չունեն արդարանալու, թե ուսուսաց լեզվի դասատուներ չեն յեղել։ Մեր կարծիքով՝ ուսուսաց լեզվի անբավարար դրվածքը (թեկուզ վոչ այն չափով, ինչպես հիշվում և փոխաբայի և մյուսների կողմից) առավելապես արդյունք եր դպրոցի հոգաբարձության և ուսուցչության գեպի ուսուսաց լեզուն ունեցած անբարյացակամ վերաբերմունքի։ Գաղտնիք չե, վոր բռնի ուսուսացումը հայ ազգային շրջաններում առաջ եր բերում ուժեղատելություն վոչ միայն ուսուսաց պաշտոնյաների, այլև ուսուսաց լեզվի գեմ։ Պատմում են, վոր, որինակ, Յերեանի թեմական դպրոցի ուսուսաց լեզվի դասատու Արտվյանին — շատ պատվարժան մի մարդ — չեն սիրել, վորովհետև նա ուսուսաց լեզու յե ափանդել։ Հասկանալի յե, վոր տվյալ գեպքում վոչ այնքան այդ լեզվի անհրաժեշտությունն և հաշվի առնվում, վորքան նրա հարկադրական բնույթը։ Ահա, թե ինչով պետք և բացատրել Ալեքսանդրապոլի դպրոցներում ուսուսաց լեզվի անբավարար վիճակը։ Յարական սատրապն անպայման վորոշ հիմք ունեն դժգոհ լինելու։ Իսկ յեթե անհավանական չհամարենք նաև այն, վոր նա անգիտակ չի յեղել ժանդարմական վարչության նույն տարվա ապրիլին Ալեքսանդրապոլում հայտնաբերած «գաղտնի» խմբակների գոյությանը, այդ խմբակների և նույն այդ դպրոցի ուսուցչության ու աշակերտության կապերին,

* Գրիգոր Տեր-Մելքիսեթեկյանը՝ գեմոկրատական հովերով տարված հետաքրքիր այդ անձնավորությունը, իր գիմումի մեջ՝ ուղղված Ալեքսանդրապոլի հոգաբարձությանը, գրում և. «Առաջարկում եմ Ձեզ ծառայել մաթեմատիկայից, այն և՛ գեոմետրիա, ալգեբրա և թվաբանություն, աշխարհագրությունից, ընդհ. պատմությունից, այլև ուսուսաց ֆրանսերեն և հայ լեզուներից, վորը կառաջարկեք՝ Կընդունեմ» (ընդգծումն իմն և. Վ. Գ.)։

ապա թերևս ավելի հասկանալի կդառնա մեծ իշխանի ու նրա մանր ու մեծ կամակատարների հալածանքները Ալեքսանդրապոլի դպրոցների և ուսուցչության նկատմամբ։

Բնորոշ և, վոր Ալեքսանդրապոլի այս գեպքերն իրենց արտահայտությունն են գտնում նաև ժամանակակից արևմտահայ մամուլում։

Վերին աստիճանի հետաքրքրական հոդված և գետեգում այդ մասին Արմաշի «ՀՈՒՅՍ» հանգեսը։

«Մենք հավանականություն գուրկ և լոկ կարծիք համարելով Ռուսիո՝ յուր հպատակ հայ ազգին լեզու և կրոնքն բնաջինջ ընել ուղելու բռնությունը, վորովհետև սույն մեծադոր կայսրության իմաստությունն այսպիսի բան մը մենք չեյինք սպասել, բնավ գրիչ ձեռք պիտի չառնեյինք, և այս բռնության նկատմամբ հրապարակ յեղած խոսքերն ալ տարածայնության պիտի տայինք, յեթե անընդհատ Ռուստարածայնության պիտի տայինք, և մանավանդ վերստատանեն Կ. Պոլիս յեկած նամակները, և մանավանդ վերջին անգամ Ալեքսանդրապոլին գրված նամակը՝ մեր հավանականությունը՝ ստուգության, և մեր կարծիքը՝ ճշմարտության փոխել տալու չստիպեյին զմեզ, վորով հարկադրվեցանք այս անգամ քանի մը խոսք ալ մեր կողմանն ընել Ռուսիո կառավարության ուստիաքնակ հայոց գեմ՝ բռնած ընթացքին և սոցա անտանելի վիճակի վրա։

Ռուսիո կառավարությունը բռնի գորք կառնե յուր հպատակ ազգերեն՝ վորոնց մեջ են նաև Հայք, ամեն միջոց ի գործ կդնեն հայությունը ջնջելու, հայոց յեկեղեցի դրամով խնամված հոգևոր դպրոցի մեջ ուսուսեն լեզուն ուրիշ լեզուներեն նախապատիվ կը համարեն, հայ մանկանց ուսուսեն լեզուն սովորելու այնչափ ստիպողականություն և բռնություն կա, վոր փոխաբայն Ալեքսանդրապոլի հայ հոգևոր ուսումնարանին փնասակար ազգեցություն մը ըրած ատեն, յերբ կը տեսնե՝ վոր աշխարհագրական քաղաքները գաղղիներն լեզվով գրված են՝ զայրույթ կը շարժի, տեղները գաղղիներն լեզվով գրված են՝ զայրույթ կը շարժի, սաստիկ կնեղանա՝ յերբ կը տեսնե՝ վոր աշակերտք իրենց մայրենի լեզվի և գերմաներենի մեջ ավելի հաջողակ են՝

քան թե ուսերենի մեջ, և այնչափ կբարկանա՝ վոր վեհափառին կողմե դրկված հոգևոր տեսուհն Աբել յեպիսկոպոս յուր սենյակը կանչելով՝ անարգական ձևով կըսե՝ թե աշակերտք ուսերենի մեջ շատ թույլ են ... Ռուսիո կառավարությունը՝ սահմանադրուոյ և վաճառականական հարաբերությանց ապահովության շահու, և քաղաքակիրթ կառավարության մը յուր դրացի վայրենի և բարբարոս ժողովըրդաց վրա ազդեցություն բանեցնելու սկզբունքով՝ աշխարհակալություն ընելու հետ, յուր իշխանության ներքև գըտնված ստրուկ և թշվառ հայուն լեզուն և կրոնն իսպառ բընաջինջ ընելու խորհուրդները հղացած ե:

Թող Ռուսիո կառավարությունն ապահով ըլլա՝ թե ինչպէս յուր քաղաքական դրից մեջ շարունակ միենուէն հաւասարակշռությունը պիտի չպահէ, և թե որ մը փառաց և պատվո դագաթեն անկանգնելի անկմամբ կորստյան անդունդը պիտի գահավիժէ, այսպէս նաև յուր հալատակ ազգի մը լեզուն և կրոնքը բնաջինջ ընելու վատ քաղաքականությունն ապագային յուր անվան մեծ արատ պիտի բերէ, յեթե արդեն ներկայիս մեջ բերած չէ. և ո՞վ նախախնամության անքննելի խորհրդոց խորը կրնա թափանցել, թերևս Ռուսիո ուսխարնակ հայոց դեմ բռնած ընթացքն բարեմիտ կառավարությանց դժգոհության տեղի տալով՝ յուր անկման պատճառներն մին ըլլա»*:

«ՀՈՒՅՍ»-ը, 60 տարի առաջ, Ալեքսանդրապոլի դեպքերի կոնկրետ փորձի վրա կուհել ե ցարիդմի՝ հայկական դպրոցների հալածման քաղաքականության, հենց իրեն՝ ցարիդմի համար կորստաբեր լինելը:

Ցարական ինքնակալությունը 1885, 1896, 1903 թվականներին հայկական դպրոցների փակումից տարիներ առաջ, 1870-ական թվականներին ձեռնամուխ եր յեղել Ալեքսան-

դրապոլի դպրոցների փակման, հայ ուսուցչության, հայ լեզուն հալածելու, բնաջնջելու քաղաքականության:

Ալեքսանդրապոլում այդ հալածաքները հատկապես սուր կերպարանք են ստանում, վորովհետև փոխարքայի և ժանդարմական վարչության համար պարզ եր դառնում, վոր տեղում ծագող անտիցարական, ազգային-դեմոկրատական շարժումը կազմակերպվում և գլխավորվում եր միաժամանակ ուսուցչության կողմից, այդ շարժմանը՝ դեմոկրատական խավերից բացի, գործունյա կազմեր եյին մատակարարում նաև դպրոցները:

* «Հուլիս», 1878 թ., հատոր 6-րդ, էջ 650—653. (Հանդես ազգային, կրոնական-բարոյական, իմաստասիրական, գիտական-բանասիրական):

**“ԳԱՂՏՆԻ,, ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԺԱՆԴԱՐՄԱԿԱՆ
ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՈՒՄ**

Իր տեղում մենք արդեն ցույց ենք տվել, վոր 60—70-ա-
կան թվականներին Ալեքսանդրապոլը, շնորհիվ իր զարգա-
ցած արհեստների ու առևտրի, դուրս եր յեկել ինքնամիտի
կյանքի շրջանակներից, այս ու այն չափով կապվել եր Ան-
դրկովկասի քաղաքների՝ գլխավորապես Թիֆլիսի և Ախալ-
ցխայի ու Յերևանի, ինչպես և ուսսական, տաճկական, պարս-
կական ու Արևմտյան Յեմերուպայի մի քանի քաղաքների
շուկաների հետ: Տնտեսական, առևտրական այդ կապերը
չեյին կարող չանդրադառնալ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային
կյանքի վրա: Դրանք, ինչպես Անդրկովկասի մյուս գավառա-
կան քաղաքները, նույնպես և Ալեքսանդրապոլը, քաջում
եյին կապիտալիստական զարգացման ջրապտույտի մեջ, կա-
պում նրան ինչպես անտեսական, նույնպես և քաղաքական
կյանքում առաջացող նոր իրադրությունների հետ:

Յարական Ռուսաստանը 19-րդ դարի 2-րդ կիսում Ան-
դրկովկասը վերջնականապես առնելով իր գաղութային տըն-
տեսական նվաճման որբիտի մեջ, նրան հաղորդակից եր
դարձրել վոչ միայն Ռուսաստանի բանվորների ու գյուղացի-
ների անլուր շահագործմանն ու կեղեքմանը, այլև նրանց հե-
ղափոխական-ազատագրական մեծ շարժմանը: Գերցենի, Չեր-
նիշևսկու, Դոբրոլյուբովի և այլոց գաղափարները, այս ու
այն չափով, հասնում եյին նաև ծայրագավառների ճնշվող
ժողովուրդների խիզախ ու առաջավոր մարդկանց, նրանց ևս
վրաքի հանում՝ պայքարելու հանուն իրենց ազատագրու-
թյան:

Անդրկովկասի վաղձական, քաղաքական ու կուլտուրա-
կան կենտրոն Թիֆլիսը, վորտեղ ծվարել եյին հայ ազգա-
յին-հեղափոխական, լիբերալ ու պահպանողական հոսանք-
ների ներկայացուցիչները, հանդիսանում եր Հայաստանը
Ռուսաստանի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդներին հետ
կապող, Հայաստանի մտավոր և քաղաքական կյանքին տոն
տվող կենտրոնը:

Ալեքսանդրապոլը, ավելի քան Հայաստանի մյուս քա-
ղաքները, սերտորեն կապված եր Թիֆլիսի հետ:

Յեթե Թիֆլիսն իբրեւ կամուրջ Ալեքսանդրապոլը կա-
պում եր Անդրկովկասի համապատասխան շրջանների և Ռու-
սաստանի հետ, ապա Ալեքսանդրապոլն իր հերթին, իբրեւ կա-
մուրջ, Թիֆլիսը և կովկասահայերին կապում եր Տաճկա-
ստանի հետ, հատկապես ուսսահայ ազգային շարժումը՝ արև-
մտահայության մեջ փոթորկվող ժամանակակից ազգային
շարժման հետ:

Թիֆլիսը, Յերևանը, Եջմիածինը և նույնիսկ վորոշ չա-
փով Մոսկվայի ու Պետերբուրգի հայկական կենտրոնները
մինչև 1877—78 թ.թ. ուսս—թուրքական պատերազմը, մեծ
մասամբ Ալեքսանդրապոլի և Ղարսի վրայով եյին կապվում
արևմտահայ քաղաքական—կուլտուրական կենտրոնների հետ՝
առաքում և ստանում մամուլը, գրականությունը և այլն:
Ռուսաստանի ու Անդրկովկասի նարոդնիկական և ազգային-
հեղափոխական կազմակերպությունները, հայկական առաջին
խմբերն այս ճանապարհով եյին փորձում կապվել տաճկա-
հայ շարժման հետ: Ստրատեգիական իր կարևոր այդ նշա-
նակությունն Ալեքսանդրապոլը, ինչպես հայտնի յե, չեր
կորցրել նաև հետագա ժամանակներում՝ դաշնակ—հնչակյան
կազմակերպությունների համար: Ալեքսանդրապոլի աշխար-
հագրական դիրքն այս տեսակետից շատ նպաստավոր եր,
նա յերկու հայության կապող կամուրջ եր:

Բացի այս, չպետք ե մոռանալ, վոր Ալեքսանդրապոլի
տաճկահայ և պարսկահայ գաղթականությունը դեռ չեր կըտ-
րել իր կապերը արևմտահայ շրջանների հետ: Այդ պահ-

պանվում էր համակարգությամբ, յերբեմն՝ կենդանի կապերով: Փոխադարձաբար նրանք ծանոթանում էին միմյանց. կյանքի պայմաններին, իսկ ուսական տիրապետությունից դժգոհ գաղթականության մի զգալի մասի մոտ շեշտված կերպով պահպանվում էր հայրենիք վերադառնալու ձգտումը:

Այս ամենն Ալեքսանդրապոլի նման գրեթե միատարր հայկական քաղաքին տալիս էին յուրորինակ խառնվածք, վորից զուրկ էին Կովկասի մյուս հայկական քաղաքները, անգամ Յերևանը:

Ընդհանուր կոնտուրներով արտահայտած, կոնկրետ այս իրադրությունների մեջ է հաս, վոր 60—70-ական թվականներին հանդես են գալիս և գործում Ալեքսանդրապոլի այսպես կոչված գաղանի ընկերությունները:

Ընկերություններ կազմելու գաղափարը հայ կյանքում նոր չէր: Մինչ այդ էլ Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հայկական կենտրոններում գոյություն ունեյին զանազան ընկերություններ՝ կրթասիրական, ընթերցասիրական, մարզասիրական, բարեգործական, վորբախնամ և այլն: Նման ընկերությունների հանդես գալը միշտ էլ ունեցել է իր կոնկրետ գրգռատնայությունները՝ և իրեն առաջադրել է կոնկրետ նպատակներ: Սակայն այդ ընկերությունների գործունեյությունից կարելի չէ նկատել, վոր դա ըստ մեծի մասին պարտվել է ազգային կրթության—գաստիարակության, թշվառ ու աղքատիկ ազգայիններին ոգնելու, ազգային գիտակցությունը զարգացնելու շուրջը՝ վորչափով այդ հնարավոր էր ցարեղմի ազգային—գաղութային ճնշման պայմաններում:

Այդպիսի ընկերություններ 60—70-ական թվականներին, ինչպես և նախընթաց ու հետագա տարիներին, գործել են Բազմում, Թիֆլիսում, Շուշում, Յերևանում, Նախիջևանում, Ն. Բայազետում և այլուր:

Պատմական փաստերը վկայում են, վոր այդ ընկերություններն իրենց թույլատրված նպատակին ծառայելուց բացի, հաճախ ոգտագործվել են ազգային-դեմոկրատական,

հակացարական ուղղիցիոն տարրերի կողմից: Նման դեպքեր ալելի շատ տեղի չեն ունեցել դպրոցներին կից կազմակերպված ընթերցասիրական, ինքնագարգացման խմբակներում հավաքված յերիտասարդության մեջ: Ցարական ժանդարմերիայի կողմից քաղաքական ընկերակցությունները, ազատ խոսքն ու միտքը հալածելու պայմաններում, դա մի միջոց է յեղել կապվելու մասսաների հետ, ազգի ազատագրության գործի շուրջը նրանց մոբիլիզացիայի յենթարկելու նպատակով:

1891 թվականին Կովկասյան դպրոցական շրջանի հոգաբարձուն Յերևանի գիմնազիայի գիրեկտորին գրած իր կոնֆիդենցիալ մի գրության մեջ հետևյալն է ասում.—

«Բազմաթիվ որինակներն ապացուցում են, վոր հեղափոխական կազմակերպությունները ծնունդ են առնում այսպես կոչված ինքնակրթական ու ինքնագարգացման խմբակներում, վորոնք յերևան են գալիս աշակերտների շրջանում, մեծ մասամբ միջնակարգ դպրոցների բարձր դասարանի աշակերտության մեջ:

Սովորաբար այդպիսի խմբակները ծառայում են չաբամիտ պրոպագանդիստներ աճեցնելու համար կամ, առնվազն, բացասական ուղղության գործիչներ սնուցանելու: Հավաքված գրամներով կազմվում են տենդենցիոզ և արգելված գրքերից ու ժուռնալներից գրադարաններ և արգելված գրքերից կազմակերպվում են ընթերցումների կապակցությամբ կազմակերպվում են հավաքույթներ և ժողովներ, կարդացածի մասին ճառեր ասելու, դատողություններ անելու համար և այլն»*: Ընդհանուր գիտողություն. 90—ական թվականներին արտահայտած այս մտքերը, այս ու այն չափով, կարելի չէ ասել և Ալեքսանդրապոլում 60—70-ական թվականներին գործող կրթական ընկերությունների ու գրադարանների մասին:

Ալեքսանդրապոլում առաջին ընկերությունը կազմվել

* ՀՍԽՀ Կենտրոնական արխիվ, Գործ 1813, էջ 11:

և 1860 — ական թվականներին սկզբներին՝ ԸՆԹԵՐՅԱՍԻՐԱ-
ԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ անվան տակ:

Ընկերությունը հիմնադրվել է մի քանի ուսումնասեր
յերիտասարդների ջանքերով, անդամների թիվը հասել է մոտ
25 հոգու: Ընկերությունն իր յուրաքանչյուր անդամից հա-
վաքած տարեկան հինգ ուսուցիչ անդամավճարներով և ստաց-
ված նվերներով, վիճակային դպրոցին կից բաց է անում
ընթերցարան, վստահ հավաքվում կարդում են լրագրեր,
դանազան գրքեր և խորհրդածում «ազդոզուտ» խնդիրների
շուրջը:

Այս ընկերությունը շատ թե քիչ ակտիվ գործունեյու-
թյուն ցուցաբերում է միայն առաջին տարում: Այնուհետև նա
տարեցտարի հետադիմում է, ընկերության անդամներն ու
նյութական միջոցները նվազում են, և իր գոյության յեր-
րորդ տարվա կեսին բոլորովին դադարում է:

Հետագայում այս ընկերության նախկին անդամներից
մի քանիսի նախաձեռնությամբ, ընթերցարանի ցիր ու ցան
յեղած գրականության ու գույքի բաղալի վրա, ընկերու-
թյունը վերականգնվում է՝ պահպանելով հին անունը: Նոր
կանոնների համաձայն, նկատի առնելով, Վոր անդամներից
վոմանց համար զժվար կլինի տարեկան հինգ ուսուցիչ վճարել
մտցվում է զիֆերենցիալ անդամավճար՝ տարեկան չորս, յեր-
կու և մեկ ուսուցիչ սահմաններում: Անդամավճարների հա-
վել, ի դեպ, չի ազդում նրանց իրավունքների վրա: Մեկ
յերկու կամ չորս ուսուցիչ մուծողներն ընկերության մեջ ոգու-
վում են հավասար իրավունքներով:

Այսպես, վերականգնված ձևով մի տարի գործելուց հե-
տո, այս ընկերությունն էլ արժանանում է իր նախորդի
բախտին:

1868 թ. հուլիսի 1-ին վիճակային դպրոցին կից բաց-
վում է ՎՈՐԲԱՆՆԱՄ ընկերությունը, մոտ 100 անդամներից
բաղկացած, շաբաթական յերեք կողմի անդամավճարով:

ՎՈՐԲԱՆՆԱՄ ընկերությունը, ինչպես ասված է նրա

կանոնադրության մեջ, հիմնադրվում է հետևյալ նպատա-
կով. —

... «Տալ բերել, զգասագրեանս ուստի և արժան է, ըստ
կարելոյն դիւրագնով և վաճառել ի վերայ կարող աշակեր-
տաց մասնաւոր ինչ օգտիւ, խի որբոցն և չքաւորաց տալ
ձրիապէս, հոգալով նաև զայլ հարկաւորելիս ուսման նոցա
և հաւելեալ դրամս շահեցուցանել վասն այսր բարեսի-
ւական նպատակի առ ի հաւաքումն գումարի գրամոց,
որ և բանալ զկրպակ դրավաճառութեան, և ջանալ հետը-
հաւէ զօրացուցանել զմիջոցս իւր և ընդարձակել զշրջան
ազգօգուտն նպաստից իւրոց աշխատելով զաղբիւր գորին,
որպէսդի մի գուցէ ի դադարելն ընկերութեան ինչևիցէ անա-
կնկալ ձախորդ գիտլածոյ պատճառաւ, դադարեսցէ և այս
նպաստ բարեսիրական, այլ հոգաբարձութիւնն յաղբիւրէ
անտի մշտապէս հոգասցէ զայս պէտս աղքատիկ աշակեր-
տաց դպրոցին»:

ՎՈՐԲԱՆՆԱՄ ընկերությունն ունենում է իր վարչու-
թյունը, հինգ անդամներից բաղկացած, գրադարանապետ
(մատենադահ), վորը աշակերտությանն և՛ Ժամ Գներով, կան-
խիկ և ապառիկ, վաճառում է գասագրքեր, կամ վորը ու
չքաւոր աշակերտներին բաց է թողնում այգալիսիք՝ ոգտվի-
լու և վերադարձնելու պայմանով:

Կարճ ժամանակից հետո ՎՈՐԲԱՆՆԱՄ ընկերությանն
է միացվում հոգևոր դպրոցին կից յեղած ընթերցարանը.
այդ մասին ընկերության կազմակերպիչներից մեկը հետե-
յալն է գրում. —

«Վորբախնամ ընկերության հաստատվելուց փոքր
ինչ ժամանակ հետո տեսնելով թե՛ առանձին ընթերցա-
րան պահելը դանազան պիտոյից համար մի առանձին
զժվարություն կառաճառել, ուստի հարկավոր դատվե-
ցավ, վոր յերկուքը միանան, և ընկերությունը, ըն-
թիւրցասիւրա կան անունն ևս կրելով յուր վերա՝ աշ-
խատի յուր անդամոց թիվն բազմացնել, և ընթերցանու-

թյան ցանկացողները կյուրակի որերը գան մատենադարանի սենյակը և աշխտեղ կարդան»*:

Այսպիսով, ընկերության հիմնական նպատակին ավելա-նում է և ընթերցանության գործը. «մեկ մասով ել լրագրեր կրելովին առաջադեմ աշակերտաց և ընկերության ընթերցասեր անդամոց կարդալու համար. ու այդ իսկ նպատակով մատենադարանի մեջ մշտնջենավոր մնալու համար կգնվին ընտիր-ընտիր մատյաններ, վորով հետզհետե կարելի յե մատենադարանը զարգացնելով՝ ուսումնարանի զարգացմանը ոգնել, ընթերցասեր հայ յերիտասարդաց ընթերցասիրական փափագներն գոհ անել»**:

Ընկերության մեկ տարվա (1868 թ. 1/7—1869 թ. 1/7) գործունեյության հաշվետվությունից յերևում է, վոր մուտք ունեցել է շաբաթական տուրքերից՝ 114 ռ. 41 կ. (ապրիլի 21 ռ.), Պալասանյանից ընծայված չորս հատ առաջին հատոր քերականության գինը՝ 4 ռուբլի, վաճառված գրքերից ոգուտ՝ 10 ռ. 49 կ. և այլն, ընդամենը՝ 136 ռ. 04 կ.: Ծախս յեղել է՝ լրագրերի և ծառային՝ ընկերության անդամների շաբաթական վճարումները հավաքելու համար՝ 13 ռ. 43 կ., վորը և չքավոր աշակերտների դասադրքերին՝ 9 ռ. 64 կ., մատենադարանի համար գրքեր գնելուն՝ 9 ռ. 70 կ.:

Ինչպես դժվար չե յեղրակացնել այս հաշվետվությունից, ՎՈՐԲԱՆՆԱՄ ընկերությունը, իր աղքատիկ միջոցների և մասամբ ել ընկերության վորոշ անդամների պատիվ վերաբերմունքի պատճառով, հնարավորություն չի ունեցել լայն աշխատանք ծավալելու: Փոքր են յեղել ընկերության միջոցները, փոքր են յեղել ընկերության անդամավճարները, բայց մեծ է յեղել ընկերության նպատակը: Այդպես են

* «Արարատ», 1869 թ., Բ. տարի, սեպտեմբեր. Մկրտիչ վարժապետ Արարատյանցի «Մի քանի տեղեկությունք Ալեքսանդրապոլու հայոց ուսումնարանի, ընթերցարանի և բարեգործական նպատակով կազմված ընկերությանց վերա» հոդվածը:

** Նույն տեղ:

ըմբռնել իր ժամանակին ընկերության կազմակերպիչներն ու գործող անդամները և գրանով ել վոգևորվել:

«Այս ընկերության տուրքը թեև փոքրիկ և աննշան է քանակության կողմանե գլխավորապես այն նպատակով, վոր ավոդների աչքին բան չերևա, սակայն սկզբունքի նըկատմամբ խիստ շատ մեծ է և նշանավոր. վասնզի մեր հասարակությունները ըստ մեծի մասին սովոր չեն իրենց հասարակական գործերը յուրյանց աշխատության և սակավիք ձեռնտվությամբ առաջ տանին. այլ միշտ հույսերը կարող անձանց վերա գնելով յուրյանք անփութ իման, ուստի և գործքերը հառաջ չեն գնալ. ավելի լավ է, վոր 100 մարդ մի-մի կույեկ տալով մի մանեթի հասարական գործ կատարվի, քան թե մի մարդ մի մանեթ տալով, վորովհետև առաջին ճանապարհը ավելի հաստատուն և տևական է, քան թե յերկրորդը»*:

Տեղին է նշել, վոր Լենինը ևս բարձր է գնահատել իդեական կազմակերպչական այս ձևը:

1914 թ. գրած «Բանվոր դասակարգն ու բանվորական մամուլը» հոդվածում Լենինն ասում է. «Հարյուրավոր բանվորներից կույեկներով հավաքված տասն ռուբլին թե՛ դադափարական և թե՛ կազմակերպչական տեսակետից ավելի կարևոր ու արժեքավոր է, քան բուրժուա հարուստ բարեկամներից հավաքած հարյուր ռուբլին»**:

1860-ական թվականների վերջերին ՎՈՐԲԱՆՆԱՄ ընկերության մեջ առաջ են գալիս շերտավորում և տարաձայնություններ:

Ընկերության մեջ յեղած ուսուցչության և արհեստավորության ավելի ձախ ու արմատական տարբերը փորձում են բարեգործական, ընթերցասիրական աշխատանքի նեղ սահմաններից դուրս գալ, յերիտասարդության մեջ տանել նաև ազգային — քաղաքական աշխատանք:

* «Արարատ», 1869 թ., սեպտեմբեր:

** Լենին — հատ. 17, էջ 422:

Շուտով ընկերության ունեւոր անդամներէց վոմանք հեռանում են՝ դադարելով մեծել շարաթական տուրքերը, ավելի ձախ ու դեմոկրատական տարրերն անջատվում են այդ ընկերությունից և տեղի մասնավոր դպրոցի ուսուցիչ ԱՐՍԵՆ ԳՐԻՏՅԱՆԻ գեկավարությամբ, 1869 թ. ապրիլին հիմնում ԲԱՐԵՆՊԱՏԱԿ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Բնորոշ է, վոր ազգային-դեմոկրատական շարժման սաղմնավորման այս շրջանումն անգամ, տեղի ունեւոր տարրերը, ինչպես առհասարակ հայ առևտրա-արդյունաբերական բուրժուազիան, խստորեն սահմանադրվում են ազգային-դեմոկրատական տարրերից, լքում ցարխովի ազգային—դադութային քաղաքականության դեմ բարձրացող դեմոկրատական ֆրոնտը: Բարենպատակ ընկերությունն Ալեքսանդրապոլի ազգային-դեմոկրատական շարժման սկզբնավորման արտահայտությունն է:

Այդ ընկերության ծագումը հետևյալ կերպ է նկարագրում նրա կազմակերպիչ անդամներից մեկը՝ Պետրոս Հայկազունին:

«Անցյալ ապրիլ ամսում կազմվեցավ Ալեքսանդրապոլում մի ընկերություն՝ «Բարենպատակ» անունով, վորի նպատակն է ազգին ծառայելու... Ալեքսանդրապոլում սոբանից ի դատ ուրիշ ընկերություններ ևս տեսնված էյին, միայն կարճ միջոց տեղությամբ, վորոնց շարքումը կհամարվի նաև պարոն Մ. Արարաշյանցի առաջարկությամբ գոյացածը անցյալ տարի, վորն այժմ կադ ի կադ և շատ դանդաղությամբ քայլ է փոխում և գրեթե հոգեվարք է, վոմանց անտարբերությամբ և անխոհեմությամբ, այնպես վոր գանձարանում գրեթե վոչինչ չկա:

Սորանով իմ գիտավորությունս այդ ընկերությունը պարսավելը չէ, այլ դորան խրատել, վոր բարի նախանձով լցված հոգացողություն և վրեժի ունենան մեր Բարենպատակ ընկերությունից գերադանցելու կամ այս նորակազմ ընկերությանը տեսնելով՝ առաջադեմ աշխա-

տեն իրանք ևս մեծամեծ քայլեր փոխելու, հինը վերանորոգելով և բարեկարգելով. խնդիրն այս է: Վորովհետև թողուլ մի բարենպատակ գործ հոգեվարքության մեջ, հիրավի յուրաքանչյուր սրտացավ հային ցավ լինելու յե: Հույս ունիմ, վոր հասկացող յերիտասարդները ուշադրություն կգարձեն մեր ասածների վրա և մեր խոսքերը չեն լինիլ «ձայն բարբառող յանապատի»: Կարող եմ ասել, վոր այն բարենպատակ ընկերությունը յերկարատե և արգասավոր լինելու յե, վորովհետև հիմը ավաղի վերա չէ: Ուրեմն այդպիսի հիմնադիր խելացի ճարտարապետին հարկավոր է սրտի գոհունակություն և շնորհակալություն նվիրել հրապարակով, վորը խրախուսված՝ ավելի մեծամեծ գործերի ձեռնամուխ լինել աշխատի»*:

Միևրտիչ վարժապետ Արարաշյանցը, վորը Վորբախնամ ընկերության մեջ տարել է չափավոր գիծ, այդ մասին հետևյալն է գրում.—

«Այս տարի մի քանի ամսով առաջ՝ մի քանի պատանիներ, ուսումնասիրական հոգով վառված յուրյանց գործունեյությունը ցույց տալու նպատակով՝ ձեռնարկեցին մի նոր ընկերություն ևս կազմել շարաթական հինգ-հինգ կուպել տուրքով. այս ընկերությունը թեպետ առայժմ աննպատակ մականունը կըկրե յուր վերա՝ վորպես թե ապագա ժամանակի պահանջը ինչ ազգապետ պետք վոր հառաջ բերեց, նույն պետքի համար գործադրվի ընկերության գումարած գրամը, և այսպես ստանա յուր հատկական անունը. սակայն յուր սկզբի ձեռնարկած գործքից յերեկեցավ՝ վոր ըստ մեծի մասին համանպատակ է վերոհիշյալ ՎՈՐԲԱԽՆԱՄ ընկերությանը: Յերանի թե՛ ինչպես վոր սոցա գլխավոր աշխատողներին առաջարկվեցավ, մեր ազգի պատմության մեջ հաճախակի հիշատակված բաժանման վրասա-

* «Մեզու Հայաստանի», 1869 թ., № 23, սոստոսի 30:

սխալմամբ գեղարվեստի խրատ առնելով՝ վորբախնամ ընկերու-
թյան հետ միասնային պահելով և յուրյանց առանձին
մասնավոր նպատակը»*:

Գովար չե նկատել, վոր Արաբաշյանցի մոտ խոսում է
Վորբախնամ ընկերության ղեկավարի կերքը: Նա դեմ է յե-
ղել Բարենպատակ ընկերության կազմակերպմանը, դրա հա-
մար ել ամեն կերպ փորձում է ցույց տալ, վոր նոր ընկե-
րությունը չի տարբերվում հին ընկերությունից, նույնիսկ
«աննպատակ» է անվանում նրան, չնայած վերջում հարկա-
դրված է խոստովանել, վոր նոր ընկերությունն ունեցել է
իր առանձին, մասնավոր նպատակը: Արաբաշյանցը
այս հուզվածում իր տենդենցիոզ լինելը մասնում է նաև
Պետրոս Հայկազունու մասին իսկ դրած ծանոթագրության
մեջ**:

Բարենպատակ ընկերությունը կազմվելով Վորբախնամ
ընկերությունից հեռացած արմատական և պրոգրեսիվ տար-
րերից, հետագայում լրացնում է իր կազմը տեղի ուսուցիչնե-
րից, աշակերտներից ու արհեստավորներից: Ընկերությունը,
ըստ ժանդարմական վարչության նյութերի, ունենում է 43
անդամ: Նույն այդ տվյալների համաձայն, անդամների թիվը
երբ թե սահմանված կանոններով 50-ից ավել չպետք է լի-
ներ, այնինչ մեր ձեռքի տակ յեղած 1869 թվականի կա-
նոնագրության համաձայն, անդամների թիվը չի սահմանա-
փակվել***:

* «Արարատ», 1869 թ. սեպտեմբեր:

** Նույն տեղ:

*** Մեր ձեռքի տակ յեղած 1869 թ. կանոնագրության և ժանդար-
մական վարչության գրություններում ընկերության կանոնագրությու-
նից մեջ բերված վորոշ կետեր, ինչպես նաև ընկերության անդամների
հարցաքննություններից մեջ բերված մի քանի փաստեր իրար չեն հա-
մապատասխանում: Առաջին դեպքում կարելի չէ յենթադրել, վոր հետա-
գա տարիներում ընկերության կանոնագրությունը փոփոխված լինի,
իսկ յերկրորդ՝ անկասկած է, վոր հարցաքննությունները՝ հետքը կորցնելու
նպատակով, վոչ ճիշտ տեղեկություններ տված լինեն ժանդարմական
մարմիններին: Բացի այդ, նկատելի չէ, վոր ժանդարմական որդանները

Վորբախնամ և Բարենպատակ ընկերություններից զատ,
այդ ժամանակ Ալեքսանդրապոլում գործում էյին նաև Ըն-
թերցասիրական և Արմատ սիրո ընկերություն-
ները:

Ընթերցասիրական ընկերությունը՝ տարեկան 3-ական
մանեթ բաժանորդագրությամբ կազմվել էր վիճակային դըպ-
րոցին կից յեղած նախկին ազգային ընթերցարանի բազայի
վրա: «Ազգային ընթերցարանը թեպետ սրանից մի քանի
տարի առաջ էր հիմնված, բայց յերեք բավարար վիճակի
մեջ չէր յեղած, վասն վորո յերկիցս կարճատև ընթացք ու-
նենալուց հետո բոլորովին խափանեցավ: Սակայն ուսումնա-
րանի կարիքն հետզհետե ստիպում էյին մի այդպիսի ըն-
թերցարան կամ գոնե գրադարան ունենալ, և հոգաբարձու-
թյունը լավ համարեց վերականգնել նույն ընթերցարանը»*:

Այս ընթերցարանի շուրջը համախմբված ընկերության
անդամների թիվը յեղել է 41 հոգի, նպատակը մնացել է գրե-
թե նույնը, ինչ սահմանված էր նախկին ընկերության կա-
նոնագրությամբ. «Պետք է հաղորդել ընթերցասեր ազգայ-
նոց քաղաքիս և ոտարականաց զանազան ոգտավետ գրյանք,
լրագրներ և որագրներ հայ և ռուս լեզվով, վորից պետք է
ոգտվեն տեղական ազգային հոգևոր ուսումնարանի առաջ-
նակարդ աշակերտները, նույնպես և հայ աղղի վիճայալ չը-
քավոր ընթերցողներն ձրիապես»**:

Յեթե ԸՆԹԵՐԾԱՍԻՐԱԿԱՆ, ՎՈՐԲԱԽՆԱՄ, ԱՐՄԱՏ ՍԻ-
ՐՈ ընկերություններում տեղ էյին գտել և վորոշ գեղարվեստ
տեր ու տնորեն էյին Ալեքսանդրապոլի խոշոր վաճառական-
ները, աղաները, ապա ԲԱՐԵՆՊԱՏԱԿ ընկերության անդամ-
ների ճնշող մեծամասնությունը յեղել են ուսուցիչներ, պե-
տական ստորին պաշտոնյաներ, արհեստավորներ ու աշա-

շփոթել են Կրիտյանի և մյուս ընկերությունների գործունեյության ա-
ռանձին մոմենտները, այնպես վոր ժանդարմական վարչության նյու-
թերն ավելջապես ճշմարտացի համարվել չեն կարող:

* «Մեղու Հայաստանի», 1870 թ., հունիս 22:

** «Արարատ», 1870 թ., սեպտեմբեր:

կերտներ, ընկերութեան գործերի ղեկավարն ու տոն տվողը
յեղեղ ե ժամանակի առաջավոր, արմատական մտածողներից՝
ուսուցիչ ԱՐՍԵՆ ԿՐԻՏՅԱՆԸ:

Արսեն Կրիտյանը չի ունեցել բարձրագույն մասնագիտական կրթութիւն, նա սովորել եր Ալեքսանդրապոլի հոգեվոր և գավառական դպրոցներում: Սակայն դա չի խանգարել նրան քրտնաջան աշխատանքի, ինքնուսուցման ճանապարհով հասնել վորոշ կուտուրայի, ձեռք բերել մտավոր, քաղաքական վորոշ պաշար և դառնալ իր հասարակութեան ուշադրութեանն ու հարգանքին արժանի մի գեմք:

«Արսեն Կրիտյանը գործունէյա, աչքի ընկնող և ազնիւ մարդ եր», — պատմում ե 78 տարեկան թամբաղյան Մնացականը: ... «Կրիտյանը մի շատ բարի համեստ ու քաղաքակիրթ անձնավորութիւն եր, նա տարբերվում եր իր բոլոր գրացիներէից իր վարքով, իր նիստ ու կացով, իր բարեարտութեամբ, իր գեղեցիկ հայերեն վոճով-խոսակցութեամբ և մինչև իսկ իր արտաքինով ու հագուստով: Նա հագնում եր յեվրոպական հագուստ, վորն այն ժամանակները մեզ մոտ մի հազվագյուտ յերևույթ եր»*:

Ա. Կրիտյանի՝ իբրև լուսամիտ, բարի և գործունէյա մարդու մասին վկայում են և մյուս ժամանակակիցները:

Մեծ հեղինակութեամբ ե ոգտվել նա, ի գեպ, նաե իր ընկերութեան անդամներ ի և աշակերտներ շրջանում, վորոնց նա ուսուցել ե հայերեն և ռուսերեն լեզուներից բացի, աղգային պատմութիւն, բնագիտութիւն և թվարանութիւն:

Ուսուցչական աշխատանքի հետ միաժամանակ, Կրիտյանն զբաղվել ե նաե գրական աշխատանքներով: 1875 թվին լույս ե տեսել նրա փոխադրած «ԱՂԱՎՆՅԱԿ» մանկա-

կան վիպասանութիւնը*: 1872 թ. տպագրած իր մի ազգային բանաստեղծութեան մեջ Կրիտյանը տենչում ե ազատ տեսնել իր յերկիրը. նա գրում ե. —

Ախ, իմ հայրենիք,
Հայաստան քաղցրիկ,
Ինչո՞ւ քեզանից
Մնամ ըղձալից:

Վահ և հն պես-պես,
Խոսքեր աղեկեղ,
Կկրկնեմ հավետ,
Ի սեր քո ևեթ:

Յերանի այն,
Միայն ան մարդո,
Վոր քո մեջ ազատ,
Ման գա հարազատ:

Սակայն, այս ամենից ավելի կարևորն ու հետաքրքրականն այն ե, վոր Արսեն Կրիտյանը, նրա միջոցով հավանաբար և իր ընկերութեան մյուս անդամները, ծանոթ ե յեղել Միքայել Նալբանդյանի «Յերկրագործութիւնը վոր պես ուղիղ ճանապարհ» աշխատութեանը (Կ. Պոլսից ստացված?), և թերևս նշանավոր հեղափոխական այդ յերկի աղբիւրութեան տակ ե հղացել ազգը արյունոտ պայքարի ճանապարհով ազատագրելու հեղափոխական միտքը:

Կրիտյանն իր ընկերութեան անդամների ու աշակերտների մեջ տարածել ե նաե Միքայել Նալբանդյանի նկարները, շրջապատված «Ազատն աստված» վոտանավորով և անգուսպ դառնութեամբ արտահայտվել Նալբանդյանի մահ-

* «ԱՂԱՎՆՅԱԿ», յերեսայական վիպասանութիւն, աշխատութիւն Արսենիկ Վ. Կրիտյանի, Ռոստով (Դոնի վրա), տպարան Հովհաննու Տեր-Աբրահամյան, 1875: Գրքույկի հաջորդ թերթի վրա գրված ե՝ «Ուսումնառ սեր որիորդներին Ալեքսանդրապոլու նվիրում ե թարգմանիչը»: Մի ուրիշ տեղ ծանոթագրութեան տակ ստորագրված ե «Ծանոթութիւն»-ը թարգմ [անչի]: Գրքի առաջին թերթի վրա գրված «աշխատութիւն»-ը չպետք ե մեզ շփոթելու մեջ գցի: Հաճախ ե պատահել, վոր թարգմանիչները այդպես են վարվել սակայն տեքստի ընթերցումը յենթամանիչները աղբիւր սակայն կողմից վոշ միայն թարգմանութիւն, գրել ե տալիս, վոր սա Կրիտյանի կողմից վոշ միայն թարգմանութիւն, այլև փոխադրութիւն լինի:

* Թամբաղյանը, ինչպես և մյուս հեղինակները իրենց հիշողութիւնները գրել են իմ խնդրանք, վորոնց և հայտնում եմ իմ խորին շնորհակալութիւնը:

վան մասին: «Մեղու Հայաստանի» թերթն իր 1866 թվականի ապրիլի 16-ի և մայիսի 21-ի համարներում մի քանի կցկտուր լուրեր եր տպել Նալբանդյանի մահվան մասին, կենսագրական տեղեկություններով, և յեթե Կրիտյանն այլ աղբյուրներից տեղեկացած չլիներ Նալբանդյանի մահվան մասին, «Մեղու Հայաստանի»-ում (վորի հետ նա կապված ե յեղել) անալոյման կարգացած կլիներ: Ինչ վերաբերում ե Նալբանդյանի նկարները տարածելուն, ապա պետք ե ասենք, վոր նրա մահվանից հետո լայն չափով տարածում եյին ազգային-դեմոկրատական խմբակները, վորոնք և իրենց վրա եյին վերցրել Նալբանդյանի գաղափարների ու գործի շարունակելը, թեև վնչ այն մարտական, հեղափոխական վոգով, ինչ մենք տեսնում ենք Նալբանդյանի մոտ:

Նալբանդյանի նկարներն ստացվում եյին Թիֆլիսից և հանում մինչև Յերևան: 1874 թ. ապրիլի 9-ի № 33 գրությամբ Յերևանի ժանդարմական վարչության պետ մայոր Զորտովսկին նորին կայսերական մեծության սեփական դիվանի յերրորդ բաժանմունքին այդ մասին հետևյալն ե գրում.—

«Վերջին ժամանակներն այստեղ, ինչպես ինձ տեղեկացրել են, յերիտասարդ հայերը Թիֆլիսից ստանում են հայ գրող Նալբանդյանի լուսանկարները, վորը, ինչպես ասում են, 50-ական թվականներին իր ազատամիտ ու հակակառավարական շարադրությունների համար աքսորված ե յեղել Սարատովի նահանգի Կամիշլին քաղաքը, վորտեղ և նորերս* վախճանվել ե: Նկարների շուրջը գրված են Նալբանդյանին գովաբանող խոսքեր, ինչպես, որինակ՝ «հայրենիքի փրկարարին» կամ, «ազաան աստված»**:

Մեղ հասած շարադրություններից մեկի մեջ Կրիտյանը,

* Զորտովսկին սխալվում ե. Նալբանդյանը մեռել եր 1866 թվին:

** Архив Революции (Москва), Дело III отделения собственной его императорского величества канцелярии, сведения по Эриванской губернии.

Նալբանդյանի որինակով, ըմբոստանում ե ազգի ճնշողների դեմ, կոչ ե անում հայերին վոտքի յեխել թոթափելու խավարի ու ստրկության լուծը: 1869 թ. ոգոստոսի 1-ին Բաբենպատակ ընկերության վերաբերյալ գրած իր շարադրության մեջ Կրիտյանն ասում ե.—

...«Իմ սիրելի հանճարներ, դժբաղդ Հայաստանը, մոռացված, տխրությամբ ու ցավով լեցուն, կոչ ե անում ձեզ՝ հայերիդ. սիրելի տոհմակեցներ, միթե կարելի յե բավարար լույսին ապրել իբրև կույր: Միթե կարելի յե (բազմակետեր): Թող չգրկեն Ձեզ խավար գիշերներն ու թանձր ամպերը:

Իմ սիրելիք, յեթե վորբացած մեր հայրենիք Հայաստանը չի մոռացել իր սիրով իր սերունդներին և այժմ լայնատարած բազումներով պատրաստ ե իր գիրկըն առնել ճշմարիտ հայերին ու հայրենասերներին, ապա ո՞վ ենք մենք այսուհետև: Միթե մենք հայեր չենք, միթե մենք հայերի սերունդ չենք, միթե մեր յերակներում չի յեռում հայրենասիրական ազգային արյունը, արյունն, վորով միայն կարելի յե փրկել ազգը խորամանկ ու խարդախ ուսաներից, կատաղի թուրքերից ու ատելի պարսիկներից»: (Ընդգծումն իմն ե. Վ. Պ.):

Կրիտյանի այս շարադրությունից թերևս յեզրակացողներ լինեն, վոր զա ուղղված ե վոչ թե ուսական, թուրքական կամ պարսկական բռնակալության լծի դեմ, այլ առհասարակ ուսաների, թուրքերի և պարսիկների դեմ: Չպետք ե մոռանալ, վոր Կրիտյանի բոլորը, ինչպես այստեղ, նույնպես և իր մյուս (ու խմբակի անդամների) գործերում, ուղղդված ե ազգի ճնշման դեմ, իսկ այդ ճնշումը գալիս եր ուսական կամ թուրքական կառավարությունից ու տիրող, շասական կամ թուրքական կառավարներից և վնչ յերբեք ուս, թուրք կամ պարսիկ ժողովրդից: Ռուս կամ թուրք ժողովուրդն ինքը ևս շահագործվում եր սեփական բուրժուա-կալվածատիրական դասակարգերի կողմից, նա չեր ճնշում և չեր ել կարող

ճնշել հայ ժողովրդին, հետևաբար Կրիստյանը և ընկերու-
թյունը չեյին կարող արյունոտ կռիւլ հայտարարել մի ժո-
ղովրդի, վորն իրեն վոչ միայն չէր ճնշում, այլև հաշտ եր
իրեն հետ:

Ինչ վերաբերում է շարադրության վերջում՝ լայն
տարածում ստացած «ազգային հերոսներ» Տիգրանի կամ
Արամի «հեղինակությունը» ոգտագործելուն, ապա պետք
է ասենք, վոր դա սոսկ միջոց է ծառայել ազգային-ազա-
տագրական պայքարի սաղմնավորման տվյալ պայմաննե-
րում, դեռ ևս դասակարգային գերտակցության չհասած մաս-
սային կազմակերպելու և վոտքի հանելու համար: Ինչպէս
հայտնի յէ, հետագայում, անգամ 1884—85 թ. թ. հայկական
դպրոցների փակման առթիւ ազգային-դեմոկրատներն հրա-
տարակած «Հայ յեղբայրներ և հայ քույրեր»
թռուցիկում ևս մինք հանդիպում ենք նման փաստերի: Դա
մեր անցյալի հետամնաց, ծխական իրականության աղբեցու-
թյան ու նրա մեջ գործելու արդյունք է և ուրիշ վոչինչ:

Հայ ազգային-դեմոկրատական շարժման պատմության
մեջ Նալբանդյանից հետո, Կրիստյանից առաջ մենք քիչ ենք
հանդիպում հայ ժողովուրդը ուսական ու տաճկական բռնա-
կալության ճանկերից ազատագրելու նման արմատական պա-
հանջ առաջադրող փաստերի: Այդ քչերի մեջ, անպայմանո-
րեն, իր պատմավոր տեղը պետք է գրաւի Արսեն Կրիստյա-
նի Բարենպատակ ընկերության, վորպէս քաղաքական պատ-
ժորմ առաջադրած այս գոկումնաւոր, վորը նրան բարձրաց-
նում է հայ ազգային դեմոկրատների շարքը, և, իր թերու-
թյուններով ու անհետեւողականությամբ հանդերձ, դարձնում
ուսումնասիրության արժանի մի գեւոր:

Հետաքրքիր անձնավորություն է նաև Պետրոս Հայ-
կազունին, Կրիստյանի ընկերության ակտիւ անդամ, նրա
մերձավոր գործակիցներից մեկը:

Հայկազունու թողած գրական ժառանգությունը, ինչ-
պէս նաև ժամանակակիցների հիշողությունները միաբերան
հաստատում են նրա վերին աստիճանի աշխատասեր, խիզախ

և, վոր ամենակարեւորն է, շնորհքով կազմակերպիչ լինելը:
Նա մեկն է յեղել այն արմատական մտածողներից, վո-
րոնք գծովեցին Վորբախնամ ընկերության չափավոր ուղ-
ղությունից և վորդեղբեցին Կրիստյանի հորդորած արյունոտ
պայքարի ուղին:

Ժամանակակիցներն իբրավամբ նրան ճանաչել և վեր-
հիշում են իբրև նոր հովերով տարված, ըմբոստ և տեմպե-
րամենտի տեր մարդ: Հայկազունին չի յեղել այն քաղքենի
ազգային գործիչներից, վորոնք, ինչպէս իր հոգվածներից
մեկում իրավացիորեն նա նշում է, հեռու յեն փախել այն
ամենից, ինչ իրենց համար ոգտավետ չի յեղել: Նրա ըմ-
բոստ բնավորությունը և հասարակական ջիղը յերբեմն նը-
րան զցել են ամենաբարդ ու խճճված հարցերի մեջ, և բո-
ւոր դեպքերում նա հանդես է յեկել հասարակական շահերի
պաշտպանի դերում: Այս տեսակետից բնորոշ է 60—ական
թվականներին Թուրքահայաստանում վոտքով կատարած
նրա շրջագայությունը, վորի դրդապատճառների կամ ինչ
նպատակների հետ կապված լինելու մասին, դժբախտաբար,
առայժմ խոսել չենք կարող՝ ձեռքի տալ անհրաժեշտ
նյութեր չունենալով: Բայց անհավանական չենք համարում,
վոր դա յեղած լինի հենց Ընկերության հանձնարարու-
թյամբ՝ տաճկահայերի կյանքն ուսումնասիրելու, տաճկա-
հայ շարժման հետ կապվելու նպատակով:

Կրիստյանի ու Ընկերության ուղղության և գործունե-
յության տեսակետից բնորոշ է նաև Հայկազունու պայքարը
Ալեքսանդրապոլի հոգևոր կառավարության անդամ, Եջմիած-
նի գործակալ Հովսեփ ավագ քահանա Կոստանյանցի դեմ:

Հովսեփ ք. Կոստանյանցը յերկար տարիներ շարունակ
լինելով Ալեքսանդրապոլի հոգևոր կառավարության գործե-
րի տեր ու տնօրենը, Եջմիածնի մի քանի ազդեցիկ վեղա-
բաւորների հովանավորությամբ, իր ձեռքն եր առել Ալեք-
սանդրապոլի թեմի ամբողջ հոգևոր ու նույնիսկ աշխարհիկ
գործերը և աջ ու ձախ թելադրում էր իր կամքը: 1860—
70—ական թվականներին նա ամենուրեք հայտնի յեր դար-

ձեւ իբրեւ Հափաղանց աղղեցիկ (հաճախ նրան անվանում էին Շիրակի Բիւմարկ) և միաժամանակ վորկրամուռ ու կաշառակեր մի մարդ: Հետաքրքիրն այն է, վոր Տեր-Հովսեփի բոլոր ապօրինի գործողութիւնները, ժողովրդական գումարների յուրացումներն ու ակնհայտնի կաշառակերութիւնները իր ժամանակին որինականացվում էին կամ ծածկվում էջմիածնի և մասնավորապէս կաթողիկոսի մտերիմ ու ազդեցիկ մի կղերի՝ «Արարատ»-ի խմբագիր Վահրամ վարդապետ Մանկունու կողմից:

Մեր ձեռքի տակ յեղած՝ Տեր-Հովսեփի և Մանկունու համակագրութիւններից մարդ այն տպավորութիւնն է ըստանում, վոր կարծեք թե այդ յերկու, իրար շատ նման բռնակալ վեղարավորները դաշինք են կնքած յեղել Շիրակը կուռ տալու համար: Մանկունին անվերջ գրում է դրամ, սուխարի, գինի, սապոն և այլ մթերքներ ու ապրանքներ ուղարկելու, իսկ Տեր-Հովսեփը՝ իր ուղարկածներէ մասին: Այս է նրանց համակագրութեան տնտեսական բովանդակութիւնը: Այդպիսի պայմաններում, հասկանալի չէ, շատ դժվար եր դուրս գալ Տեր-Հովսեփի դեմ, մերկացնել նրա արարքները: Բայց իր ժամանակին գտնվում են հանդուգն մարդիկ և դրանցից առաջիններից է ահա, Պետրոս Հայկազունին:

Հայկազունին ամենից առաջ պայքար է տանում դպրոցների, հոգաբարձական ընտրութիւնների շուրջը՝ մաքրելու ժողովրդական այդ հաստատութիւնները ժողովրդի թշնամիներից, նրա աշխատանքի վաստակը հափշտակողներէ: Նա իր պայքարի սլաքն ուղղում է դեպի Հառիճ վանքի դպրոցը, վորի հոգաբարձուն, ինքիշխան տերը Հովսեփ Կոստանյանցն էր:

«Ապացուցված բան է, վոր այն դպրոցները, վորոնք պատրաստում են ուսուցիչներ ու քահանաներ, — գրում է Հայկազունին, — չեն կարող իրենց իսկական նպատակին հասնել, սահմանափակվելով վանական չորս պատերի մէջ: Մեր կարծիքով ավելի ոգտավետ ու նպատակավոր է Ընկերութեան ունեցած գրամագլուխը (Հառիճ վանքի գրամագլխի

մասին է խոսքը. Վ. Պ.) միավորել Ալեքսանդրապոլի հոգևոր վիճակային արական սեռի դպրոցի գրամագլխի հետ և զուգորդել կերպով գործ դնել, նույն դպրոցի ավելի լավ և ապահով պայմաններէ տակ դնելու համար»*:

Հայկազունին դեմ է դուրս գալիս Հառիճ վանքի դպրոցի ժառանգավորաց դարձնելուն, այդ անվան տակ ժողովրդից գումարներ հավաքելուն: Նա հասարակութեան զգուշացնում է իր գումարները չդնել Տեր-Հովսեփի կամ Տեր-Մարտիրոսի անապահով ձեռքը:

«Այժմյան դպրոցը, վոր ունի Հառիճ, չի պահպանվում ըստ արժանվույն... այդ նպատակի համար ամբողջ ազգի ոգնութեամբ կառուցված «Գեղորդյան ձեմաբանն» անգամ, ահա քանի տարի յե պտուղ չունեցավ, ուր մընաց մի վորեւէ Հառիճ կամ մի բուռը մարդիկ...»

Այս ընկերութեան հոգաբարձու Տեր-Հովսեփը և նորա գործակից ու ընկերութեան հավատարմատար Տեր-Մարտիրոսը, վորոնց ձեռքով պիտի անցնէ միանվագ և այլ ոժանդակութիւնները, հայտնի յեն իրենց անցյալ գործերով Մեղու և Մշակ լրագրի ընթերցողներին. իսկ ալեքսանդրապոլցոց նույնպէս քաջ ծանոթ են դոցա մերձավոր անցյալին, վորոնց մասին շատ խոսվել ու գրվել է, մանավանդ յեկեղեցու և ուսումնական հաշիվներէ վերաբերութեամբ»**:

1870-ական թվականներին անորինակ սրութեան է հասնում Տեր-Հովսեփի և համախոհների դեմ սկսված պայքարը, մի պայքար, վորի նախաձեռնութիւնը պատկանում էր Ալեքսանդրապոլի դեմոկրատական տարբերին, իսկ հոգևոր կառավարութեան առաջ հարցը հարուցել էր Սուքիաս յեպիսկոպոս Պարզյանը: Ժամանակակից մամուլը լցվում է հակառակորդ կողմերի հողվածներով: Հետգետե թուլանում է Տեր-Հովսեփի իշխանութիւնը և այն աստիճան վտանգվում նրա դիրքը,

* «Մեղու Հայաստանի», 1878 թ., № 45, նոյեմբերի 18, Հուր—Հերի հողվածը:

** Նույն տեղ:

վոր Կարապետ Կոստանյանցը, Տեր-Հովսեփի վորդին, ինչպես գրում է հորն ուղղած նամակներից մեկում, Պետերբուրգում ուսանող ժամանակ, Բ. Պատկանյանի, Կ. Յեղյանի և Սանասարյանի (Պ. Ե. Ս.) ստորագրությամբ ու նրանց ոժանդակությամբ, մամուլի համար հոգւածներ ե թխում հոր հակառակորդներին դեմ:

Վոսքի յեն յենում Տեր-Հովսեփի բոլոր բարեկամները: «Մշակ»-ում, «Փորձ»-ում Տեր-Հովսեփի անձնական բարեկամ, ալեքսանդրապոլցի բժիշկ Ավետիք Բաբայանը՝ իր սուր հարվածներն ուղղում է Հայկազունու դեմ: «Փորձ»-ում տպւած «Հառիճյան հոգաբարձության մասին» հոգւածում նա գրում է,—

«Մեզու Հայաստանին անցյալ տարւիս յուր 45 համարի մեջ տպել է և պ. Հուր-Հերի թղթակցությունը: Սորա գլխավոր միտքն այն է, թե վանական դպրոցները, ինչպես որինակ՝ Եջմիածնի ճեմարանն է, ինչպես Հառիճյան ժառանգավորացը կլինի (իրեւ յերկրորդական վանական դպրոց), ինչպես՝ կալեւթցիներ, Արմաշինն է, Յերուսաղեմինն է, ինչպես Խրիմյան հայրիկինն էր վարագա վանուց մեջ և այլն, յերբեք նշանակութուն չունին և չեն կարող ունենալ մեզ համար... Հիբալի, յեթե բոլոր հայ ազգը բաղկացած լիներ ձեզ պես ծայրահեղ աղատամիտներից, դուքն այն ժամանակ վանքերի մոտ դպրոցներ մեղանում չլինեյին»*: Հետաքրքրական է, թե ինչպես Հայկազունին Տեր-Հովսեփի և յուրայինների դեմ պայքարելիս ձկուն կերպով, ինչպես իր ժամանակին Միքայել Նալբանդյանը, վոչ միայն խուսափում է կաթողիկոսի ձեռքը դենք տալուց, այլ և փորձում է, ի վնաս հակառակորդների, ոգտագործել նրա ազդեցիկ դիրքը.

«Յեթե հոգևոր վարչությունը ցանկանում է, փոր չկորչի հասարակական և դպրոցական շահերը,— գրում է

* «Փորձ», 1879 թ., № 1, էջ 216—218. Ընդգծումը հեղինակինն է. Վ. Պ.

Հայկազունին,— թող շարունակի Սուքիաս սրբազան Պարզյանի հարուցած հարցերը, կտեսնե՝ վոքան այդպիսի շահեր կուլ են գնացել անհագ վորկորներին անարժան քահանաներին: Բայց չե, ինչ վոր ոգուտ չե, նրանից հեռու չեն փախչում, ինչ հարցի տակից պոչեր պիտի դուրս գան մանուկ սրբազաններին, ծածկում են... մեր մեջ չկա յերկպառակտություն, այլ այդ մի հնարովի խոսք է և մի յերեակայություն, վորը ձգում են և աշխատում մի քանի շահամոլ ու ազգակործան հոգևորականներ աղպես ներկայացնել մեզ ընդհանրության առաջ, վորով կարողանան պարզած ջուրը պղտորել, վորպեսզի ձուկ վորսան, ինչպես մինչև հիմա արած են, և նորին վեհափառությանն ապացուցանում են դատաստանի յենթարկւած քահանայի խոսքի արգարությունը, թե՝ «քաղաքի կեսն իմ կողմն է, և յես նոցա ձեռքով կարող եմ ամեն ինչ գործել», բայց հավատացեք, վոր մեր հասարակության մեջ վաղուց է այդպիսյաց կշիռը վայր ընկել, ինչպես աղացուցվեցավ ներկա թվականիս պատգամավորաց ընտրությունից, վոր կես ձախի անգամ չարժանացան նոքա»*:

Տեր-Հովսեփի և հակառակորդների միջև սուր պայքար է տեղի ունենում նաև հոգաբարձական ընտրությունների շուրջը: 1878 թ. հոգաբարձական ընտրությունների ժամանակ, վորտեղ Հայկազունու ասելով** մոտ 1500 մարդ եր հավաքվել, և Ալեքսանդրապոլում առաջին անգամ կանայք ևս ժողովի եյին յեկել, հովսեփականները գլխովին պարտություն են կրում***:

* «Մեզու Հայաստանի», 1878 թ., № 47, Հուր-Հերի հոգւածը, ընդգծումն իմն է. Վ. Պ.

** «Մեզու Հայաստանի», 1878 թ., № 37, սեպտեմբեր 23, Հուր-Հերի հոգւածը:

*** Տեր-Հովսեփի և յուրայինների դեմ մղած իր պայքարի ընթացքում Հայկազունին ժշակել եր իր վերաբերմունքը և մոտեցումը դե-

Հայկազունու հասարակական-քաղաքական դեմքը բնորոշելու տեսակետից հետաքրքիր է նաև նրա մի հոդվածը Ալեքսանդրապոլի կլուբի մասին: Այնտեղ նա խոսելով 12 տարի առաջ հիմնված ազնվականների կլուբի մասին, խիստ ծաղրի յենթարկելով, վոր այդտեղ ազնվականները հավաքվում են կանաչ սեղանի շուրջը, վորպեսզի շուտ-շուտ «СТУК» դռնեն, առաջարկում է հիմնել այնպիսի կլուբ, վորը կըթող, լուսավորություն տարածող լինի:

«Հասարակական ամենահարեալվոր և ոգտավետ հաստատություններէց մեկն ել կլուբն է իրիական նշանակությամբ, ուր հավաքվելով մի հայտնի դասակարգ՝ փոխարինում են մտքեր, զանազան դադափարներ և վորից հետեում են համոզմունքներէ միություն, վոր միջոց և առաջադիմության: Այստեղ տարբեր կարծիք ունեցող լրագրներէրի և զանազան ուղղության տեբ որագիւրներէր ընթերցումն մեծ դեր է խաղում, վորովհետեւ դորանից շատ անգամ ծագում են ոգտավետ բանակը»:

Կի հոգևոր առաջնորդները: Բնորոշ է, վոր նա համակրանքով ու գովաստով է վերաբերվել Պորենացու նշանավոր վորքի հետևյալ քառյակներին.

Դու գուշակիր, թե ինչ տգետ,
Չար հովիվներ պիտի հառնեն,
Առաջնորդներ կույր և անպետ,
Մեր ճանապարհ մուրեցնեն:

Վարդապետներ ինքնահավան,
Տխմար, անկիրթ և անպիտան,
Առանց տոտվածային կոշման՝
Հափշտակած կարգ սրբազան:

Նոքա ընտրված են արծաթով,
Յեւ սուրբ հոգու շնորհից զուրկ են,
Գայլերի պես անհագ գոլով,
Իրանց հոտը հոշոտում են:

Թեմակալներ անպիտու են,
Ճշմարտություն չեն ճանաչում,
Սուրբ դիրք քարոզել թողել են,
Սուրբ խորհուրդներ են վաճառում:

Ընկեր և աննշմարելի կերպով հառաջ եշարժվում մարդու մտավոր կյանքը: Մի խոսքով այդ հաստատության սյամի վրա վոտք կոխողն անկարելի է, վոր դուրսի մնա քաղաքական ընկերությունից: Սորան ապացույց կարող է համարվել Անդղիայի լուսավորության պատմությունը, վորո մեջ նշանավոր տեղ է բռնում հասարակական վերահիշյալ հիմնարկությունը: Ուրեմն ինչո՞ւ, պատվելի քաղաքացիներ, մենք ել չհիմնենք այդպիսի կըթող, լուսավորություն տարածող հաստատություն»*:

Պետրոս Հայկազունու հասարակական-քաղաքական դեմքը մենք լրիվ ներկայացրած չեյինք լինի, յեթե չխոսեյինք նրա դեպի ցարիզմն ունեցած վերաբերմունքի մասին:

60—70-ական թվականներին նրա գրած բազմաթիվ հոդվածների և մի քանի չափածո, վոչ բոլորովին արվեստագուրկի, ստեղծագործությունների մեջ, դեպի ցարիզմն ունեցած նրա բացասական վերաբերմունքը ցայտուն կերպով արտահայտվում է Կողբից «Մեղու Հայաստանի» թերթին գրած հոդվածների մեջ:

1874 թ. խոսելով այն մասին, վոր Կողբի 400 տուն (3200 շունչ) բնակիչներից միայն 150 տունը հող ունի, 50-ը արհեստավորներ և վաճառականներ են, իսկ մնացած 200 տունն զբաղվում են աղահատությամբ և յուրաքանչյուրը տարեկան ստանում է 68 ռուբլի 80 կոպեկ, գրում է. «Ո՞րն դրեմ, ասացեք, այդ գումարով կբավականանամ չորս մարդ, կես տուն, հացի տա, հագուստի, վառելիքի, ըմպելիքի (տեղիս անհրաժեշտ կարիքներից մին) և այն, թե՛ կառավարության հարկը»**:

1875 թ. Կողբի աղահանքերի բանվորները գործադուլ են անում. բանվորների մի մասը վորոշ ժամանակից հետո

* «Մեղու Հայաստանի», 1878 թ. № 39, հոկտեմբերի 7, Հուլիս—Հերի. հոդվածը. ընդգծումն իմն է, Վ. Պ.

** «Մեղու Հայաստանի», 1874 թ., № 51, դեկտեմբերի 21, Հուլիս—Հերի. հոդվածը. ընդգծումն ի եմն. Վ. Պ.:

գաղտնի համաձայնության և գաղիս կապալառուի հետ և սկսում են աշխատել: Ապրիլի 21-ին գործադուլավոր բան-
վորները տեղեկանում են այդ մասին և նույն օրը աշխա-
տողներին բռնում ձեռնում են: Ստեղծվում այս դեպքերի մա-
սին, Հայկազունին հրահրում և խորհուրդ է տալիս բանվոր-
ներին, վերադառնալ նրանք գործադուլ անեն առաջիկա
1876 թվականին, վերջով հետևել առավարություն-
նը այդ թվին աղի վրա մաքս և դնելու*:

Կրկնակի ցենզուրայի տակից դուրս յեկած այս տողե-
րի մեջ անգամ, դժվար չե նկատել Հայկազունու հակակա-
ռավարական տրամադրությունը: Զուր չե՞ր ժանդարմական
վարչությունը հետաքրքրվում Հայկազունու՝ Կողբում ունե-
ցած գործունեյությամբ: Հակացարական այդորինակ տրա-
մադրությունները միայն Կրիտյանի կամ Հայկազունու մոտ
չե, վոր մենք նկատում ենք, դրանք այս ու այն նախով ար-
տահայտվել են նաև ընկերության մյուս անդամների մոտ:

Հովհաննես Տեր-Միրաքյանն իր հիշողությունների մեջ
պատմում է, վոր Հայկազունին մոտ եր Աշուղ Զիվանու հետ,
իսկ Մոսկվայի Լադարյան ձեմարանից վերադարձած Ստե-
փան Վեհապետյանի հետ հաճախ ելին խոսում Նալբանդյա-
նի ու Արուստյանի, ավելի շատ՝ Նալբանդյանի մասին: Ի՞նչ
ելին խոսում և ի՞նչ առիթով, հեղինակի հիշողությունն
այդտեղ լուր է, իսկ մենք միայն այդ հիման վրա հիշատա-
կությունից բացի, ուսել վոչինչ ասել չենք կարող:

Կրիտյանի խմբակի ուղղությունն ըմբռնելու տեսակե-
տից հետաքրքիր անձնավորություն է նրա մի ուրիշ ան-
դամը՝ ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԱՏԻՆՅԱՆԸ:

Կարապետ Մատինյանը, ինչպես ընթերցողը կնկատի
մեր աշխատության նախորդ գլուխներում նրանից արված
մեջբերումներից, դեմոկրատական, յերբեմն՝ նարոդնիկական
գաղափարների ազդեցության տակ է գտնվել:

* «Մեղու Հայաստանի», 1875 թ., № 20, մայիսի 31, հուլիսի 31, հոգիվածը:

«Մեղու Հայաստանի»-ի եջերում, 1874 թվականին, նա
բողոքում է գյուղացիների շահագործման, թալանի դեմ, ա-
նարգանքի սյունին գամում Ալեքսանդրապոլի վաճառականե-
րին՝ ցույց տալով, վոր նրանք «միայն ազրուկի նման
ծծում են խեղճ գյուղացիների արյունը»: Բացի
այս, Մատինյանն առաջիններից է, վոր մամուլի միջոցով
ընթերցողների ուշադրությունն է հրավիրել ՄԱԲԱՏ ՇԱՀ-
ԱԶԻԶՅԱՆԻ 1865 թվականին Մոսկվայում լույս տեսած «Լե-
վոնի վիճակ» պատմական-քաղաքական նշանավոր յերկի
վրա, մի գործ, վորը, ինչպես հայտնի յե, Նալբանդյանն աք-
սորավայրում կարգավոր՝ ասել է—«Լեվոնի վիճակ — իՄ
վիճակ է»:

Նա դժգոհում է, վոր համաքաղաքացի Հակոբ Փամ-
բուխյանը Մեղվի եջերում գովաբանելով Ռաֆայել Պատ-
կանյանի տպարանում տպված վերջը Կիմանաք աշխատա-
սիրողի «Հայոց ազգի ուսումնասիրությունը, ուսումնասրանե-
րը և ուսուցիչները» (1865 թ., Ս. Պ. Բ.) աշխատությունը,
ինչպես և Միքայել Միանսարյանի «Քնար հայկական» (1865
թ. Ս. Պ. Բ.) և այլ գրքերը, անուշադրության է մասնել
Սմբատ Շահաղիդյանի «ՀԱՄԱԶԻԶՅԱՆԻ ԾՇՄԱՐԻՏ ՈՒՏԻՆ
ՅԵՎ ՀԱՌԱԶԱՆԻՄՈՒԹՅԱՆ ՆՎԻՐՎԱԾ, ԾՇՄԱՐԻՏ ԳՈ-
ՎՈՒԹՅԱՆ ԱՐԺԱՆԻ ԱԶՆԻՎ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՔԸ»:

Մատինյանը չի քաշվում իր և իր ընկերների (ընկե-
րության) կողմից ի գիտություն Լեվոնի վշտի վխտացող
թշնամիների հրապարակով շնորհակալություն և հարգանք
հայտնել Ս. Շահաղիդյանին՝ «Յուր գեղեցիկ աշխա-
տության համար, բարեմաղթելով, վոր այսու-
հետև ևս հառաջընթաց լինի համազգային ոգե-
տին ճշմարտապես ծառայելու»*:

Մատինյանը, ինչպես և ընկերության մյուս անդամնե-
րը, հավանորեն չեն անդիտացել այն պարզ իրողության ա-

* «Մեղու Հայաստանի». 1869 թ., № 14, ապրիլի 12:

ուսջ, վոր Լեվոնի վիշտը — դա Նալբանդյանի վիշտն է կամ առնվազն հիշեցնում է նրան: Նման վերաբերմունքը դեպի Նալբանդյանի անձնավորութունն ու հիշատակը, նրա աշխատությանը ծանոթ լինելը, իրենց հերթին առանձին արժեք ու կարեւորութուն են տալիս Կրիտյանցի ընկերությանը: Յեւ վ յեթե յերբեւե Կրիտյանը կամ նրա ընկերությունը Արսեն Թոխմախյանի պես Շշմանյանների կողմից մեղադրվելին Նալբանդյանականության մեջ, ինչ խոսք, վոր նրանք եւ, հանդուգն Թոխմախյանի նման, պիտի բացականչեյին, թե՛ «մենք հանգուցյալի հիշատակի հետ ուրախությամբ կբարձրանանք Շշմանյանների կառուցած կախադանի վերա»:^{*}

Վերջապես, Կրիտյանի ընկերության մի ուրիշ անդամի՝ Ալեքսանդր Աֆրիկյանի գործունեյությունը եւ լույս է սրվոտում այդ ընկերության ուղղության վրա, ոժանդակում է մեզ ճիշտ ըմբռնելու այդ:

Ա. Աֆրիկյանը, ինչպես տեսանք, մեկն է Բարենպատակ ընկերության այն անդամներից, վորոնք խիստ կերպով պայքարում էյին առևտրա-վաշխառական կապիտալի կեղեքման դեմ և պաշտպանում գյուղացիության շահերը: Աֆրիկյանը «Մշակ»-ում, ինչպես իր ընկերը՝ Կ. Մատինյանը «Մեղու Հայաստանի»-ի մեջ, գրեթե բառացի, գրում է, վոր Ալեքսանդրապոլի վաճառականները կամ թուջարները, վաշխառուներն ազահաբար թալանում են գյուղացիներին և միաժամանակ ցավ է հայտնում ասելով, թե չգիտես ինչու գյուղացիներից շատերը հրապուրվելով, թողնում են ձեռքից «ՅԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՊԵՍ ԱԶՆԻՎ ԱՐՀԵՍՏԸ»:

Աֆրիկյանի մոտ, ինչպես և Մատինյանի, նկատելի չէ Մ. Նալբանդյանի Յերկրագործության ազդեցությունը, նա-

^{*} Արսեն Թոխմախյան «Մասիս լեոների հարավային ստորոտներ» (Հրապարակախոսություն՝ կարդացված ապրիլ 21-ին, Արծրունու թատրոնում), Թիֆլիս, 1882 թ., էջ VI. Ընդգծումն իմն է, Վ. Պ.:

բողնիկական վորոշ գաղափարների արտահայտությունը: Ասենք՝ հարողնիկությունը մեր իրականության մեջ, ինչպես այդ Ռուսաստանում էր, իբրեւ ինքնուրույն, կաղմակերպված հոսանք, գրեթե գոյություն էլ չի ունեցել: Նա մեզ մոտ շատ ավելի թույլ է արտահայտվել, քան, ասենք՝ Վրաստանում: Տիրապետող մեզ մոտ յեղել է նացիոնալ-դեմոկրատական ուղղությունը, վորի առանձին կրողներն ազդվելով ռուսական հեղափոխական հարողնիկությունից, վերցնելով նրա ռեալ բովանդակությունը՝ գյուղացիական դեմոկրատիան և պայքարի վորոշ ձևեր ու մեթոդներ, այդպիսին սինթեզի եյին յենթարկում նացիոնալ-դեմոկրատական տիրապետող գաղափարների հետ, ազգային-ազատագրական պայքարի դրոշմը դնում դրանց վրա:

Կրիտյանի և ընկերության աչքի ընկնող այս մի քանի անդամների հակիրճ բնութագրածու ուղղությունն ու գործունեյությունը, կարելի չէ ասել, յեղել է ամբողջ ընկերության ուղղությունն ու գործունեյությունը:

Ճիշտ է, ընկերության բոլոր անդամների մոտ հայացքների մի ընդհանրություն դեռ չեր ստեղծվել, ընկերության մեջ յեղած ուսուցիչները, արհեստավորները, յերկրագործները, մանր առևտրով զբաղվող ու պետական ստորին պաշտոնյաները, — ամեն մեկն իր հետ բերել էր առանձնահատուկ մտայնություն, նրանք բոլորը քաղաքական գիտակցության միևնույն մակարդակի և նույնիսկ քաղաքական-գաղափարական միևնույն դիրքերի վրա չեյին կանգնած, բայց շեք ուր հիվ ընկերության դեկավարի և նրան ավելի քան մոտ կանգնած անդամների դեմոկրատական հայացքներին, միշտ ք հիմնական հարցերում Բարենպատակ ընկերությունը կարողանում է կանգնել ազգային-դեմոկրատական ճիշտ ճանապարհի վրա, դրսևվորել իր ուղղությունը, թե և վոչ վերջնական, իբրեւ ազգային-դեմոկրատական հոսանք:

Մեր ազգային շարժման մեջ դեմոկրատական այդ տեն-

դենցը, վորն, ի դեպ, իր սկզբնավորման շրջանում ավելի անխառն է արտահայտվել, իբրև արթնցող ժողովրդական մասսայի շարժում, վոչ միայն հակադրվել է ռուսական ցարիզմին, նրա ստրկացնող դադուկաբար քաղաքականութանը, այլև հաշտ չի յեղել մեր ազգային շարժման յերկրորդ հիմնական տենդենցի՝ ունևոր դասակարգերի շարժման հետ, վորը թունավորում էր հայ աշխատավոր մասսաների հեղափոխական-դասակարգային գիտակցությունը նացիոնալիստական գաղափարների ախտով և մյուս կողմից լծորդում ռուսական ցարիզմին:

Կրիտյանի և ընկերության համար խորթ է յեղել հայ բուրժուա-նացիոնալիստական գաղափարախոսությունը: Ներանց վերաբերմունքը դեպի ցարիզմը, հայ լեզվի, դպրոցների, հայ կղերականության նկատմամբ բռնած դերքը, մեզ իրավունք չեն տալիս այդ ընկերությունը դասել ցարիզմի դարձապարը լիզող ազգային-բուրժուական կազմակերպությունների շարքը, կապել մեր ազգային-դեմոկրատական պրոգրեսիվ շարժումը հետագայում նեղ ազգայնական ուղիներով առաջնորդած դաշնակ-հնչակյան կազմակերպությունների հետ:

Հայտնի յե, վոր Մարքսն ու Ենգելսը ազգային հարցը կապելով դասակարգային պայքարի հետ, քննելով այն իբրև վերջինիս յենթակա մի հարց, չեյին իդեալականացնում առհասարակ ամեն մի ազգային շարժում: Ավելին. նրանք խիստ բացասաբար են արտահայտվել, որինակ, չեխերի և այն մանր ազգությունների ազգային շարժումների հանդեպ, վորոնք գործիք են յեղել ռուսական ցարիզմի ձեռքին, իսկ ցարիզմը, ինչպես բռնապարտիզմը, ոգտագործում էր մանր ժողովուրդների ազգային շարժումները՝ յեվրոպական դեմոկրատիայի դեմ, իր նվաճողական քաղաքականության համար:

Մարքսի և Ենգելսի, ինչպես և բոլոր ճշմարիտ խնսեր-նացիոնալիստների համար, արևելյան հարցում որինևտացիան յեղել է դեպի յեվրոպական դեմոկրատիան՝ ընդդեմ

ռուսական արստոլուտիզմի: Մարքսն ու Ենգելսը ռուսական արստոլուտիզմը համարում էյին Յեվրոպայի ամենառեակցիոն ուժը, ռեակցիոն յեվրոպական քաղաքակրթության դեմ, վորը ցանկանում էր պատվար կանգնեցնել համաշխարհային պատմության առաջ: * «Յեվրոպական կոնտի-նենտում փաստորեն յերկու ուժ գոյություն ունի,—գրում է Մարքսը,—Ռուսաստանն իր արստոլուտիզմով և հեղափոխությունը՝ դեմոկրատիայով... Բայց յեթե Ռուսաստանը նվաճի թյուրքիան, նրա ուժերը գրեթե կկրկնապատկվեն և նա կլինի ուժեղագույնը մնացած Յեվրոպայից՝ միասին վերցրած: Այդպիսի յեկեքը աննկարագրելի դժբախտություն կլինի և հեղափոխության գործի համար: Թուրքական անկախության պահպանումն կամ Ռուսաստանի աննեկսիոնիստական պլանների խափանումն, Ոտոմանյան կայսրության բաժան-բաժան լինելու դեպքում, մեծագույն քաղաքական կարևորություն ունեցող փաստը կլինի» **:

Մի ուրիշ տեղ, Մարքսը խոսելով Կոստանդնուպոլսի շուրջը Յեվրոպայի և Ռուսաստանի միջև մղվող պայքարի մասին, գրում է.

«Կոստանդնուպոլիսը — դա հավերժադաք է, դա Արևելքի Հոռնն է... Կոստանդնուպոլիսը — դա վոսկյա կամուրջ է Արևելքի և Արևմուտքի միջև, արևմտյան քաղաքակրթությունն, արեգակի նման, չի կարող պտտել աշխարհի շուրջը, չանցնելով այդ կամուրջի վրայով, բայց այդ կամուրջով անցնել չի կարելի առանց Ռուսաստանի դեմ պայքարելու: Կոստանդնուպոլիսը սուլթանի ձեռքում — դա միայն գրավական է, պահված հեղափոխության համար...» ***:

* К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, том X, стр. 393.
** К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, том IX, стр. 386.

*** Նույն տեղ, էջ 440—441:

Ալեքսանդրապոլի դեմոկրատական տարրերը, ինչպես տեսանք, կանգնած էյին անախյարական դիրքերում, «Յե վ-բ ու պ ա կ ա ն ու ե ա կ ց ի ա յ ի ու ե դ ե ղ ի ու գ լ ի ա վ ո Ր ա մ Բ Ե Գ ի» թշնամի բանակում, հայերի՝ իրեն ճնշվող ազգի ազատագրության հարցն էյին բարձրացնում, ազգային կուլ-տուրայի, լեզվի, դպրոցների խնդրում հակադրվում էյին ցարխովի ուսուցիչական քաղաքականությունը և այդքանով ել Մերձավոր Արևելքի սահմանադրված զորավիճ հանդիսանում յեվրոպական դեմոկրատիային: Պատահական չէ, վոր այդ հանգամանքը գրավել եր նաև ցարական ժանդար-մական որդանների ուշադրությունը:

«Կրիտյանի մոտ խուզարկելիս ձեռք են բերվել մի քանի հոդվածներ, վորոնք շարադրվել են իրեն կոչ ընկերներին, ուր այն միտքն է արծարծվում, թե Բարենպաստի ընկերությունը հիմնադրվում է այն նպատակով, վորպեսզի հնարավորություն արվի հայերին համախմբվելու և անցյալի ազգային փառքի հուշերի վերականգնման միջոցով հակահարված տալու ուսանելի խորհրդավանքներին»:

Մի այլ տեղ Յերևանի ժանդարմական վարչության պետը գրում է.

«Ալեքսանդրապոլում գոյություն ունի մի այլ գաղտնի ընկերություն՝ «Բարենպաստի ընկերություն» անունով, վորի հիմնադիր հայ Արսեն Կրիտյանցի մոտ հայտնաբերվել են հայերին ուղղված կոչեր, վորոնք հրավիրում են վերհիշել իրենց նախորդների քաջարի վուրի և իրենց արյունով աղատել Հայաստանը խորամանկ ու խարդախ ուսանելից»:

Վերջապես հենց այն հանգամանքը, վոր Կրիտյանի և Ընկերության գործը վորակվում է իրեն «ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ» և ժանդարմական վարչության բոլոր

* Տես հավելված, գոկումենտ IX.

** Տես հավելված, գոկումենտ V.

որդաններով անցնելուց հետո հասնում է Թիֆլիսի դատաստանական պալատ, ապա՝ Կովկասի փոխարքային և նույնիսկ մինչև Պետերբուրգ՝ արդարադատության մինիստրությունը, այդ ամենը մեջ բերված բաղմամբով մյուս ապացույցների հետ միասին խոսում են Կրիտյանի և Ընկերության գործի լրջություն, հակառակադրական ելություն մասին:

Յես արդեն չեմ խոսում Ընկերության, նրա առանձին անդամների՝ Ալեքսանդրապոլի ունեւոր գաղափարների, հոգեվոր իշխանություն շահագործման ու ապրիխությունների դեմ, յոգուտ աշխատավորության մղած պայքարի, ազգային լեզվի, դպրոցների ու կրթության տարածման ոգտին ունեցած գործունեություն մասին:

Ալեքսանդրապոլի գեպքերն ավելի քան գնահատելի յեն նաև այն տեսակետից, վոր դա պատմականորեն իրեն անխուսափելի մի յերեւոյթ հակադրվում եր ցարիզմի հետու-Փորմյան ուժեղ գաղութացման քաղաքականությունը, համընկնում հայերի ազգային կոնսոլիդացիայի շրջանի հետ և ժամանակագրական տեսակետից նախորդում ազգային-գեմոկրատական հետագա շարժումներին: Հայաստանի հողի վրա սա առաջին շատ թեքիչ կադմակերպված փորձերից ե՝ դեմոկրատական տարրերին համախմբելու, ուսասական բռնակալության ճանկերից և առհասարակ ոտարի լծից հայ բաղմաչար աշխատավորությանը արյունով, գինով և պայքարի ճան պարհով ազատագրելու նպատակով: Իսկ այդպիսի նպատակն ինքնին արդեն, իր պատմական առումով, Հայաստանի այդ ժամանակվա գաղութային, կիսաճորտական հարաբերությունների պայմաններում անպայմանորեն պրոգրեսիվ եր:

Լինինը, 1919 թ. հրատարակված «Sozialismus und Krieg» գրքում, անդրադառնալով նոր ժամանակների կռիվների պատմական տիպերին, հետևյալն է ասում.

«Մարդկային պատմություն մեջ նոր եպոխան բացել է Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունը: Այդ ժա-

մանակից մինչև Փարիզի կոմունան, 1789—1871 թ. թ. կռիվները տիպերից մեկը յեղել է բուրժուական-պրոգրեսիվ, ազգային-ազատագրական բնույթի կռիվը: Այլ խոսքով, այդ կռիվների հիմնական բովանդակությունը և պատմական նշանակությունը յեղել է արսուլուտիզմի ու ֆեոդալիզմի տապալումը, նրանց վիժեցումը, այլ ազգի ճնշման տապալումը: Այդ պատճառով էլ դրանք յեղել են պրոգրեսիվ կռիվներ, և բոլոր ազնիվ հեղափոխական գեմոկրատները, նույնպես և բոլոր սոցիալիստները այդ պիսի պատերազմի ժամանակ միշտ համակրորեն են վերաբերվել ֆեոդալիզմի, արսուլուտիզմի ամենավտանգավոր հիմքերի և այլ ազգերի ժողովուրդների ճնշման վիժեցմանն ու տապալմանը*:

Մի այլ տեղ Լենինը գրում է.

«Անկարելի չէ ըմբռնել ազգային-ազատագրական կռիվները, վորոնք առանձնապես տիպական են այդ ժամանակվա համար (Լենինը նկատի ունի 1789—1871 թ. թ. վ. Պ.), չհասկանալով այդ եպոխայի ընդհանուր պայտանները: Այս նշանակում է արդյոք, վոր այդ եպոխայի բոլոր կռիվները յեղել են ազգային-ազատագրական: Ի հարկե վնչ: Այդպես ասել՝ նշանակում է արսուլուտիզմի հասնել և ամեն մի առանձին կռիվը կոնկրետ ուսուցիչասիրելու փոխարեն, առաջադրել ծիծաղելի շարլոն»**: Յեթե, որ ինակ, կռիվ իսկական էյուլթյունը կայանում է այլ ազգի ճնշումը տապալելու մեջ (վորն ասան ճն ապես տիպական է 1789—1871 թ. թ. Յեվրոպայի համար), ապա ճնշվող պետություն կամ ազգի այդ կռիվը պրոգրեսիվ է»***:

Հայաստանն, ի հարկե, Յեվրոպա չէ, և ավելի քան ծի-

ծաղելի կլինեք լենինյան այս գնահատականը մեխանիկորեն փոխադրել Հայաստան: Բայց Յեվրոպայի ազգային-ազատագրական շարժումների տիպական համարվող այդ եպոխան չինական պարիսպներով չէր բաժանված ցարական արսուլուտիզմի կողմից ստրկացված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումներից, և վորոշ ընդհանուր գծեր անպայման կարելի չէ նշարել նրանց միջև: Լենինյան այս ըմբռնումից յեխելով, նրա լույսի տակ, մենք պետք է գնահատենք նաև մեր ազգային-ազատագրական շարժումները, վերհանենք այդ շարժման գեմոկրատական, պրոգրեսիվ կողմերը:

Արսեն Կրիտյանի խմբակի գործունեյությունն իր տենդենցով հենց այդպիսին էր և այդ տեսակետից էլ գրավում էր ցարական վոստիկանների ուշադրությունը: Այդ ամենի վրա 70-ական թվականներին ավելանում էր մի կարելվոր հանգամանք ևս — դա ուսութուրքական պատերազմի նախապատրաստությունն էր, նրա վերահաս վտանգը:

Ալեքսանդրապոլն իբրև նախապատրաստվող պատերազմի անմիջական թատերաբեմ, միշտ էլ յեղել է ցարական նվաճողականության ուշադրության կենտրոնում: Առանձնապես 1877-78 թ. թ. պատերազմի նախապատրաստության կապակցությամբ, ինչպես սահմանամերձ մյուս շրջաններում, այնպես էլ Ալեքսանդրապոլում ուսական զենքի ու դիրքի ամրացման ուղղությամբ մեծ աշխատանք էր տարվում: Նման պայմաններում, պարզ է, ցարիզմը չէր կարող առանձին ուշադրությամբ չվերաբերվել հակացարական ամեն մի շարժման, ռազմաճակատի թիկունքը ներքին թշնամուց ապահովելու նպատակով:

Ի դեմս Կրիտյանի Ընկերության, ցարական կառավարությունն այդպիսի թշնամի մի ուժ, վորքան էլ նա փոքր լինեք, գտնում էր հենց ռազմաճակատում: Այդ է պատճառը, վոր Յերևանի ժանդարմական վարչությունը, Ալեքսանդրապոլի զեպքերի մասին տեղեկություն ստանալուց անմի-

* Ленин, Сочинения, том XVIII, стр. 193-4.

** Ленин, Сочинения, том XIX, стр. 202.

*** Նույն տեղ, էջ 199.

Ջապես հետո, շտապում ե Ալեքսանդրապոլ՝ հայտնաբերելու և պատժելու «պետական հանցագործներին»:

1875 թվի ապրիլի 8-ի № 39 խիստ գաղտնի մի գրու-
թյամբ Յերեվանի ժանդարմական վարչության պետ Զոլո-
տովսկին տեղեկացնում ե «նորին կայսերական մեծության
անձնական դիվանատան յերրորդ բաժանմունքին» Մեծ Դա-
րաքիլիսայում յերիտասարդ հայերի կողմից «ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ
ՍԻՐՈ ԳՐԱՍԵՆՅԱԿ» հիմնադրելու և տեղում ձեռք բերած՝
Համբարձում Բալասանյանցի (գրասենյակի հիմնադիր) Ալեք-
սանդրապոլ՝ Արշակ Տեր-Դադարյանցին գրած նամակի մա-
սին, միաժամանակ իրադեկ պահելով Թիֆլիսի դատաստա-
նական պալատի դատախազին: Նույն տարվա ապրիլի 30-ին
Զոլոտովսկին Թիֆլիսի դատաստանական պալատի դատա-
խազից սանկցիա յե ստանում քննություն կատարել հայտ-
նաբերած գաղտնի ընկերության մասին: Մայիսի 9-ին Զո-
լոտովսկին խուզարկում ե Համբարձում Բալասանյանցին և
հայտնաբերում նրա յեղրոր՝ Ալեքսանդրապոլի հոգևոր
դպրոցի աշակերտ Վադարշակ Բալասանյանցի գրած նամակ-
ները և հայրենասիրական վոտանավորներ, վոր նա գրել
եր ուսուցիչ Հովսեփ վարդապետ Չալոյանցի խմբագրու-
թյամբ*:

Գտնելով գործի հետքերը Զոլոտովսկին մայիսի 10-ին
խուզարկությունները փոխադրում ե Ալեքսանդրապոլ, վոր-
տեղ և, ինչպես ինքն ե գրում, հայտնաբերում ե մասնավոր
դպրոցի ուսուցիչ Արսեն Կրիտյանի հիմնադրած Բարենը-
պատակ «գաղտնի» ընկերությունը**:

* Ալեքսանդրապոլի հոգևոր դպրոցի գործերում մեզ չհասցրվեց գտնել
Չալոյան ազգանունով ուսուցիչ: Այդ դպրոցի նախկին սան Հովհաննես
Տեր-Միրաքյանը մեզ հայտնեց, վոր ինքն ել չի հիշում նման ուսուցչի:
Անհավանական չե, վոր ժանդարմական որդանները Չալոյանին շփոթած
լինեն նույն դպրոցի հայոց լեզվի դասատու Հովսեփ վարդապետ Թի-
նաչյանի հետ:

** Պրլսի «ԼՈՒՅՍ» հանդեսի 1875թ. նոյեմբերի գրքում տպված
«Տխուր լուր կամ դավաճան վարդապետ» (տես հավելված) Ալեք-պոլից

«Փառք թագ» կոչված ցուցակի համաձայն Զոլոտով-
սկին խուզարկություններ ե կատարում նաե Ընկերության
մյուս անդամների մոտ:

Ժանդարմական գործողություններն Ալեքսանդրապոլում
խիստ ընույթ են ստանում և ահ ու սարսափ տարածում
բոլոր քաղաքացիների վրա: Ստեղծված դրությունը Արմաշի
«ՀՈՒՅՍ» հանդեսում Ալեքսանդրապոլի թղթակիցը հետևյալ
կերպ ե նկարագրում.—

«Մինչև այն ատիճան հասեր ե բռնությունը, վոր
այն ոբեն ի վեր կառավարությունը ամեն հար ի գործ
դնել սկսած ե հայերը ստրկացնելու: Տերության լրտես-
ները անդադար կպտտին թե տուններու և թե կրպակ-
ներու մեջ, և յեթե գրքեր գտնեն՝ կայրեն, նամնապես
նամակներ և թղթեր: 40-ի չափ հայերու արգելվել ե
քաղաքեն ութ վարսախ հեռու չերթալ, և վոմանք բան-
տարկվել են և խուզարկությունը կշարունակե այնպի-
սի հետաքրքրական կերպով, վոր մինչև անգամ տուններ
կփլցուցեն: Բոլոր ժողովուրդը խիստ մեծ յերկյուղով
պաշարված ե և չկրնար ազգության վրա խոսել. հասա-
րակության հավատարմությունը տերության առջև նշա-
նալություն չունի, և կառավարությունը անողորմ կնայի
յուր հպատակաց վրա»*:

ստացված նամակի համաձայն, Կրիտյանին և ընկերությանն իբր թե
մատնել ե վոմն վարդապետ: Յեթե գտներու լինենք ըստ Զոլոտովսկու
զեկուցադրելի, ապա Կրիտյանին մատնելու մասին խոսք անգամ լինել
չի կարող, վորովհետև նա սկզբում Մեծ Դարաքիլիսա ե գնացել և այն-
տեղ ձեռք բերած նյութերի հիման վրա միայն իր խուզարկություն-
ները փոխադրել Ալեքսանդրապոլ: Մոսկվայի Հեղափոխության արխի-
վում մեզ հասցրվեց գտնել ալեքսանդրապոլցի վարդապետ Տոնակա-
նյանցի դիմումը՝ իրեն ՆՋմիածնի կողմից բանտարկելու և հալածելու
մասին: «ԼՈՒՅՍ»-ի հոդվածագրի նկարագրությունը դավաճան վարդա-
պետի մասին վորոշ կեանքում հիշեցնում ե Տոնականյանցի դիմումի մեջ
հիշատակված գեպքերը և թերևս այդ դավաճան վարդապետը հենց ինքը՝
Տոնականյանցը յեղած լինի:

* «Հուլյո», (Արմաշ-Նիկոմեդիա), 1875 թ., հատոր VII:

Ընկերութեան մոտ կատարած խղճարկութիւններն ժամանակ Զօրտուփակին հայտնաբերում եւ լրացուցիչ նշույթներ, ընկերութեան նպատակներն ու գործունեութեան վերաբերյալ նոր տեղեկութիւններ: Ճիշտ եւ, Զօրտուփակուն չի հաջողվում ամբողջութեամբ հայտնաբերել Բարենպատակ ընկերութեան անդամներն գործունեութեանը: Կրիտիկանը եւ ընկերները կարողանում են շատ բան թագցնել, յերեմն խաբել ու շփոթութեան մեջ գցել ցարական ժանդարմներին, սակայն ձեռք բերված ապացույցները բավական են համարվում Կրիտիկանի եւ ընկերութեան գործը վորակել իբրեւ «գաղտնի»*, պետական հանցագործութիւն եւ այդ իմաստով եւ ընթացք տալ նրան:

Ալեքսանդրապոլում սա առաջին ժանդարմական գործն է լինում, վորը մեզ հայտնի առաջին ժանդարմական գործն է նաեւ Հայաստանում (մեր խոսքը իրոք գործի մասին եւ վրէժի միայն գաղտնի տեղեկութիւններն ու զեկուցագրերն, վորպիսիք ժանդարմական մարմինները միշտ եւ գրել են «բարձրագուն» իշխանութեան):

Ժանդարմական գործն Ալեքսանդրապոլում սկսվում է 1875 թ. ապրիլից եւ տևում մինչև 1876 թ. հուլիս ամիսը:

* Զօրտուփակու զեկուցագրերում ամենուրեք «գաղտնի» անվանվող ընկերութիւններն իրականում գաղտնի—անլեզու չեն յեղել: Նրանք գաղտնի չեն անվանվում կառավարութիւնից պատշաճ թույլտւութիւն չունենալու համար: Հենց այն փաստը, վոր «ՄԱՆՏՈՐ ՀԱՅՐԵՆՅԱՆ ՍԻՐՈ» ընկերութեան հիմնադիր Բալասանյանցը Արշակ Տեր-Ղազարյանցին գրած նամակում խնդրում է Կանտորի հիմնադրութեան մասին գրել «Մշակ» լրագրում եւ այն եւ «սաստիկ ծաղկաւ վրձով» կամ այն, վոր հենց ինքը՝ Զօրտուփակին «ԲԱՐԵՆՊԱՏԱԿ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ» մեծ տառերով ցուցանակ եւ վեր բերել ընկերութեան սենյակի դռան վրայից, վերջապես այդ ընկերութեան մասին մամուլում տպագրված մի շարք նշույթներն առկայութեանը—գալիս են մեզ ասելու, վոր դրանք գաղտնի չեն յեղել: Թերեւ Զօրտուփակին գաղտնի չե վորակել իր ռեպրեսիաներն ալիւի քան ուժեղացնելու նպատակով, ինչպես այդ անում եր, որին ալ՝ փոխարքայի զեկուցատան պետ բարոն Նիկողային՝ Թիֆլիսի համբարութիւններն անվանելով «գաղտնի» կազմակերպութիւններ:

Գործի քննութիւնը Զօրտուփակին սկսելով 1875 թ. ապրիլից, շարունակում է մինչև ոգոստոս, վորից հետո ավարտելով քննութիւնը, գործն ուղարկում է Թիֆլիսի դատաստանական պալատի դատախազին: Վերջինս Կոսկասի փոխարքայի հետ համաձայնութեան գալով՝ նպատակահարմար եւ նկատում գործին դատական ընթացք չտալ, այլ լուծել հետեյալ կերպ.—

1. Արսեն Կրիտիկանցին պահել բանտում վեց ամիս եւ այնուհետեւ յենթարկել վոստիկանական հսկողութեան յերկու տարի:

2. Համբարձում Բալասանյանին, Մելիք Չմշկյանին, Ալեքսանդր Աֆրիկյանին, Գեվորգ Ղասաբյանին, Ռհանջան Գորոյանին, Կարապետ Ռհանջանյանին, Սենեքերիմ Լալայանին եւ Հարութիւն Ռհանջանյանին անել խիստ ներշնչում, վորպեսզի այսուհետեւ չհամարձակվեն առանց կառավարութեան թույլտւութեան հիմնելու վորեւ ընկերութիւն, վոչ եւ պատկանել այդպիսի ընկերութիւններին՝ որենքի առաջ պատասխանատու լինելով:

3. Գործի հետ կապված բոլոր մյուս անձերին ազատ համարել պատասխանատւութիւնից:

Փոխարքայի եւ Թիֆլիսի դատաստանական պալատի դատախազի այս յեղրակացութեամբ գործն ուղարկվում է Պետերբուրգ՝ արդարագատութեան մինիստրութեան քրեական զեկարտամենտին (չորրորդ սեղան): 1876 թ. փետրվարի 12-ին արդարագատութեան մինիստրութիւնը, 1871 թ. մայիսի 19-ի որոշման 25-րդ հոդվածի հիման վրա, գործն ուղարկում է նորին կայսերական մեծութեան սեփական զեկանի յերրորդ բաժանմունքին՝ յեղրակացութեան: Յերրորդ բաժանմունքը գեներալ-ադյուտանտ Պոտոպովի ստորագրութեամբ պատասխանում է, վոր համաձայն եւ փոխարքայի եւ դատախազի առաջադրած պայմանին, «բացառութեամբ միայն, վոր Արսեն Կրիտիկանցը, իբրեւ տեղում չափազանց վնասակար անձ, յենթարկվի վոստիկանական հսկողութեան վոչ թե յերկու տարով, այլ առանց ժամանակի սահմանափակման»:

Յերբորդ բաժանմունքի կարծիքը դառնում է վերջնական և, ինչպես յերևում է արդարադատության մինիստրության 1876թ. մայիսի 22-ի և Զոլոտովսկու նույն թվի հունիսի մեկի գրություններից, «բարձրագույնը» հաստատում է յերբորդ բաժանմունքի վճիռը: Այդպիսով, Արսեն Կրիտյանը դատապարտվում է շուրջ մեկ և կես տարվա բանտարկության և վոստրիկանական հսկողության՝ անսահմանափակ ժամանակով. անհամեմատ թեթև էն պրծնում ընկերության մյուս անդամները:

Պատժի մեղմությունը (վորքանով այդ կարելի չե մեղմանվանել) ունեցել է իր առանձին պատճառները և ճիշտ չէր լինի միայն պատժալից յենկելով գնահատել Կրիտյանի ու ընկերության գործը, մի կողմ թողնելով նրանց բովանդակ հասարակական-քաղաքական-կուլտուրական գործունեյությունն ու նպատակադրումները: Պատժի մեղմ լինելու հարցում, մեր կարծիքով, զգալի դեր են կատարել յերկու հանգամանք: Առաջինը՝ դա ցարական կառավարության տախտիկական քաղաքականությունից բխող՝ հայերին հալածելու հետ միաժամանակ նրանց ոգտագործելու հանգամանքն է:

Յարիզմը դաժանությամբ խեղդում էր հակապետական ամեն մի արտահայտություն, ազգային-ազատագրության ուղղությամբ սկսված վորեն խոսք ու գործ: Բայց դրանով հարցը չէր սպառվում. ցարիզմն իր նվաճողական քաղաքականության համար փորձում էր ոգտագործել մանր ազգություններին, առավելապես թյուրքիայի և Պարսկաստանի սահմանագլխում ընկած և հենց թյուրքիայի սահմաններում ապրող հայերին:

Տախտիկական այս մոտիվներով է ըստ յերևույթին առաջնորդվել նաև Կովկասի փոխարքան, շատ խիստ չպատժելով ալեքսանդրապոլցիներին: Ինչպես հայտնի չե, նա 1875թ. մայիսին, ռուս-թուրքական պատերազմի նախապատրաստության կապակցությամբ Ալեքսանդրապոլն ուսումնասիրելու, գուցե և միաժամանակ Ալեքսանդրապոլի «գաղտնի» խմբակների գործունեյությանը, ժողովրդի

տրամադրությանը մոտիկից ծանոթանալու նպատակով Ալեքսանդրապոլ յեկած ժամանակ ակնատես է լինում Կրիտյանի և ընկերության հալածանքի հետևանքով առաջացած ժողովրդական դժգոհությանը, հուզումներին: Փոխարքայի, ինչպես և ցարական կառավարության համար այդ ըլրորովին ել ցանկալի չէր: Տվյալ մոմենտում ավելի քան անհրաժեշտ էր Ալեքսանդրապոլը նախապատրաստել պատերազմի համար, տեղացիների և առհասարակ հայերի ամբողջ ուշադրությունը ներքին ֆրոնտից փոխադրել արտաքին ֆրոնտ, դեպի թյուրքիա: Ալեքսանդրապոլում այդ առավելապես անհրաժեշտ էր, և հենց դրա համար էլ կառավարությունն առանձին հետաքրքրություն էր ցուցաբերում այդ տարիներին դեպի Ալեքսանդրապոլը, խիտ է նրա գլխին, հարկադրում ու հասկացնում, թե հակապետական գործով չե, վոր իրենք պետք է զբաղվեն, այլ իբրև «հավատարիմ հպատակներ» ծառայեն իր նվաճողական քաղաքականությանը:

Յերկրորդ՝ այն, վոր փոխարքան՝ նրա հետ և ժանդարմական որդանները, պարզապես չեն ցանկացել դիմադուրկանել Եջմիածնի կաթողիկոսին, վորի իրավասության տակ յեղած դպրոցի ուսուցիչներից ու աշակերտներից էս գործի մեջ մեղադրվողներ կային: Յարական կառավարությունն իր մերձարևելյան նվաճողական նպատակների համար, անցյալի փորձից յենկելով, դեռ վորոշ հույսեր կապում էր Եջմիածնի կաթողիկոսության հետ, նա դեռ այսպես թե այնպես հաշվի չէր նստում Եջմիածնի հետ, և այդ հանգամանքն է ահա, մյուս կողմից թելադրել փոխարքային, պահանջվածի չափ խիստ չլինել, Ալեքսանդրապոլի դեպքերի մասին հայտնելով կաթողիկոսին (տես հավելված VII) վստահել, վոր նորին սրբությունը կլրացնի պակասը, պատշաճ ձևով կհսկի ու կսանձահարի, վորպեսզի հոգևոր իշխանության յենթակա հաստատություններում այլևս նման հակապետական, փաստաբար աշխատանք չտարվի:

Հայտնաբերելով Ալեքսանդրապոլի հակապետական հանցագործներին, Կրիտյանի նման «ծայրահեղ փաստակար» դե-

կալարին, ցարական ուղիղիկները դրանով իսկ կանխում էին ազգային-ազատագրական շարժումից սպասվող վտանգը, միաժամանակ առհասարակ արգելելով նման տիպի ընկերություններ կազմելը, վոստիկանության հսկողության տակ առնելով նրանց ղեկավար ու գործունյա մարդկանց:

Չուր չէր ասել Նալբանդյանը, թե «յերկերը շատ անգամ բուսուցանում է դալար ծիլեր, բայց և շատ անգամ հյուսիսի ցուրտը պղծեցնում է նորանց արևագալից առաջ»^{*}:

60 տարի առաջ ճիշտ նույն բախտին են արժանանում Արսեն Կրիտյանը և իր ընկերները: Ցարական Ռուսաստանում այդորինակ վախճան եր սպասվում ազատության բոլոր ձգտողներին: Դա տարորինակ չէր, վերոլհետև ցարական Ռուսաստանում ազատության ճանապարհը շատ փշոտ էր, ազատություն սխրողների համար ժողովուրդների ատելի բանտը շատ նեղ էր:

Յ Ե Ձ Ր Ա Փ Ա Կ Ո Ի Մ

Ա. Կրիտյանի և ընկերության գործը ցարիզմի հետուեֆորմյան ազգային-ազատութային ճնշման եպոխտյում, Ալեքսանդրապոլի 60-70-ական թվականների կոնկրետ իրադրություններում խմորվող ազգային-դեմոկրատական շարժման դրվագներից էր, վորն իրեն նպատակ էր դրել արյունոտ կռիվ ազատել հայ ժողովուրդը ցարիզմի և առհասարակ ոտար տիրապետողների լծից:

Բ. Ազգային լեզվի, դպրոցների ու կրթության հարցերում հակադրվելով ցարիզմի ուսիֆիկացման քաղաքականությանը, Կրիտյանը և ընկերությունը նպաստում էին հայ լեզվի, դպրոցների ու կրթության դարգացմանը:

Գ. Ընկերության առանձին անդամները պայքարելով

^{*} Միքայել Նալբանդյանցի յերկերը, հ. I, էջ 416, 1906թ. Ռոստով (Դոնի վրա). Ընդգծումն իմն է. Վ. Պ.:

ազգային առևտրա-վաճխառական կապիտալի, կղերականության շահագործման ու թալանի դեմ, առաջ են քաշել և պաշտպանել գյուղացիության ու քաղաքային դեմոկրատիայի իրավունքներն ու շահերը, նպաստել նրանց դասակարգային, քաղաքական գիտակցության բարձրացմանը:

Դ. Վերև նշված հիմնական այդ հարցերում Կրիտյանը և ընկերությունը կանգնելով ազգային-դեմոկրատական շարժման ճիշտ ճանապարհի վրա, գաղափարական-կազմակերպչական տեսակետից ամբողջությամբ վերցրած, դեռ չեն ներկայացնում վերջնականորեն ձևավորված, ավարտված մի ամբողջություն, և մեր ազգային-դեմոկրատական կազմակերպություններին հատուկ մանր-բութական անհետևողականությունը, յերբեմն լիբերալ ու պահպանողական մտայնության հետքերը նկատելի յեն նաև այստեղ:

Ե. Իր բոլոր թերություններով ու անհետևողականությամբ հանդերձ, իր պատմական դերի ու հեռանկարի, ազգային ազատագրության հարցը հրահրելու, դեմոկրատական տարբերին արթնացնելու ու հետագա ազգային-դեմոկրատական շարժումը նախապատրաստելու տեսակետից Կրիտյանը և ընկերությունը կատարել են պրոգրեսիվ դեր, հետևաբար այդ մենք չենք կարող նետել ազգային-բուրժուական կամ պահպանողական հոսանքների գիրկը:

Զ. Լինելով առաջին ժանդարմական գործը Ալեքսանդրապոլում և մեզ հայանի առաջին ժանդարմական գործը նաև Հայաստանում, դա ծնունդ է ցարիզմի մեծապետական, ազգային-ազատութային քաղաքականության, կոնկրետ իլուստրացիա առհասարակ Անդրկովկասի ժողովուրդների և մասնավորաբար հայերի ուսիֆիկացման:

Ահա սրանք են ռեալ այն յեղրահանգումները, վորոնց մեզ հաջողվել է հասնել մանրակրկիտ մեր պրպտումների ընթացքում ձեռք բերված նյութերի հիման վրա:

Մեզ կարող են առարկել ընկերության գործունեյության կամ նրա այս ու այն անդամին տված մեր գնահատումների մեջ, այդ հնարավոր բան է, սակայն փակել աչքերը և

Հտեսնել Կրիտյանի ու ընկերների մղած պայքարի ազգային-դեմոկրատական պրոգրեսիվ տենդենցը, մեր ազգային-ազատագրության նախապատրաստման ուղղությամբ սխաժ նրանց դրական գործը, մի գործ, վորը, սակայն, ավարտվեց միմիայն պրոլետարական հեղափոխությունից հետո, այդ նշանակում է չըմբռնել ազգային շարժումների յերկու տենդենցի մարքս—լենինյան կոնցեպցիան, հեռանալ բոլշևիկյան ազգային քաղաքականությունից:

Առաջին ժանդարմական գործը Ալեքսանդրապոլում, պատմական-քաղաքական մեծ կարևորություն է ներկայացնում նաև այն տեսակետից, վոր մեր սոցիալիստական հայրենիքի, հատկապես պրոլետարական Լենինականի ու Շիրակի բարձրաբերձ դաշտերում ձեռք-ձեռքի, թիկունք-թիկունքի տված հայ, թուրք, ռուս և այլ ազգի աշխատավորները ծանոթանալով այդ գործին, մի անգամ ևս անեծքով ու նողկանքով պիտի հիշեն ազգային թշնամանքի ու հալածանքի անխնայ անցյալը և ավելի քան խտացնեն իրենց շարքերը՝ միշտ դեպի վեր բարձրացնելով անդասակարգ սոցիալիստական հասարակարգի կառուցման, պրոլետարական ինտեր-նացիոնալիզմի անպարտելի դրոշմը:

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

А. Дело Критяна и общества в эпоху пореформенного национально-колониального гнета царизма является одной из глав национально-демократического движения в конкретных условиях Александрополя 1860—70 г. г., движение, которое имело целью путем кровавой борьбы освободить армянский народ от ига царизма и чужих угнетателей.

Б. В вопросах национального языка, школ и образования противопоставляясь руссификаторской политике царизма, Критян и общество способствовали развитию армянского языка, школы и образования.

В. Отдельные члены общества ведя борьбу против эксплуатации и грабежа национального торгового-растовщического капитала и армянского духовенства, выдвигали и защищали права и интересы крестьянства и городской демократии, способствовали росту их классово-политического сознания.

Г. В вышеупомянутых основных вопросах Критян и общество, ставши на правильный путь национально-демократического движения, в общем и целом с идейно-организационной точки зрения еще не представляли собой окончательно оформленной и завершенной целости и присущие нашим национально-демократическим организациям мелко-буржуазная непоследовательность, иногда следы либерального и консервативного ментализма заметны также и здесь.

Д. Со всеми своими недостатками и непоследовательностью Критян и общество все же с точки зрения их исторической роли и перспективы в отношении продвижения вопроса национального освобождения, пробуждения демократических элементов и подготовки последующего национально-освободительного движения сыграли прогрессивную роль, следовательно, все это мы не можем выбросить в объятия национально-буржуазного или консервативного движения.

Е. Будучи первым по времени жандармским делом в Александрополе, а также, насколько нам известно первым жандармским делом в Армении, оно временно является продуктом великодержавной национально-колониальной политики царизма, конкретной иллюстрацией руссификации вообще народов Закавказья и в частности армян.

ЗУЧЕЦУ
ПРИЛОЖЕНИЕ

Н а ч а л ь н и к
Эриванского Губернского
Жандармск. Управлен.

Совершенно секретно

8 апреля 1875 года.

№ 39

г. Эривань.

В III ОТДЕЛЕНИЕ СОБСТВЕН-
НОЙ ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО
ВЕЛИЧЕСТВА КАНЦЕЛЯРИИ.

Я слышал, что будто бы молодые армяне учредили контору под названием: контора любви отечества. Контора эта, как говорили, существует или в Александрополе или же в деревне Большой Караклис Александропольского уезда. Для открытия этой конторы я ездил в Александропольский уезд. В деревне Караклис мне представился случай приобрести письмо, которое писал переводчик Бамбакского мирового отдела Амбарцум Арутюнов Баласанянц к канцелярскому служителю Александропольского уездного управления, находящемуся в Караклисе за переводчика при помощнике уездного начальника Казарянц. Письмо в копии с переводом при сем прилагается.

О упоминаемых в письме Баласаньянца лицах мне передали так: Баласанянц, он же секретарь конторы, учился в Александропольском уездном училище, служил потом переводчиком у нашего агента в Карсе, откуда уволен за пьянство, потом служил в Александрополе при мировом судье князе Туманове, коим уволен за пьянство же, до настоящего же места служения он находился в Кульпах у откупщика Адамова. Багдасар Чарухчянц, Караклиссский житель, занимается

поделкою седел, человек не грамотный, но уважаемый в своем обществе. Александр Лазарянц занимается там же продажей соли и покупкою шерсти, брат его Микиртич Лазарянц занимается сапожным мастерством. Кеворк Хосровянц, садовник, Александропольский житель, живет в Ахалцыхе.

Донося о сем III отделению собственной его императорского величества канцелярии, имею честь доложить, что о вышеизложенном мною передано было местному окружному прокурору, который предложил сообщить о том прокурору Тифлисской судебной палаты с препровождением подлинного письма, что мною теперь же и сделано.

В городе Александрополе обращает еще на себя внимание, как я слышал в обществе, толкованием о Молодой Армении, учитель женского армянского пансиона Саркис Бек-Назарянц, окончивший курс в Цюрихской педагогической семинарии.

Первоначальное воспитание получил в армянской духовной семинарии в Тифлисе.

Майор Золотовский

I.

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԱԿԱՆ

ԺԱՆԴԱՐՄԱԿԱՆ

Վ. Ա. Ր. Զ. Ո. Ի. Թ. Յ. Ա. Ն. Պ. Ե. Տ.

8 ապրիլի 1875 թ.

№ 39.

Ք. Յ. Ե. Բ. Կ. Մ. Ն.

Խիս գաղտնի

ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹՅԱՆ ՍԵ-
ՓԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱՏԱՆ ՅՐԴ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔԻՆ

Յեա լսել եմ, վոր իբր թե յերթասարդ հայերը հիմնել են գրասենյակ՝ «հայրենիքի սիրո գրասենյակ» անունով։ Ինչպես ասում եյին, այդ գրասենյակը գոյութիւն ունի կամ

Ալեքսանդրապոլում և կամ Ալեքսանդրապոլի գավառի Մեծ Ղարաքիլիսա գյուղում։ Այդ գրասենյակը հայտնաբերելու համար յես գնացի Ալեքսանդրապոլի գավառը։ Ղարաքիլիսա գյուղում ինձ հաջողվեց ձեռք բերել մի նամակ, վոր գրել եր Փամբակի հաշտարար բաժնի թարգման Համբարձում Հարությունի Բալասանյանցը՝ Ալեքսանդրապոլի գավառական վարչության դիվանական ծառայող Ղազարյանցին, վորը գտնվում և Ղարաքիլիսայում, իբրև թարգման, գավառապետի ոգնականի մոտ։ Այսու կցվում և այդ նամակի պատճենը թարգմանությամբ հանդերձ։*

Բալասանյանցի նամակում հիշատակված անձերի մասին ինձ հաղորդեցին հետևյալը։ Բալասանյանցը, վորն և քարտուղարն և այդ գրասենյակի, սովորել և Ալեքսանդրապոլի գավառական դպրոցում. հետո նա պաշտոնավարել և, վորպես թարգման, Ղարսի մեր գործակալի մոտ և հարբեցողության պատճառով հեռացվել և. ապա ծառայել և Ալեքսանդրապոլում հաշտարար դատավոր Իշխան Թումանովի մոտ, վորի կողմից հեռացվել և հարբեցողության համար, իսկ այնուհետև մինչև ներկա պաշտոնը գտնվում եր Կողբում՝ կապալառու Աղամովի մոտ։ Բաղդասար Չարուխյան, Ղարաքիլիսայի բնակիչ, զբաղվում և թամբագործության արհեստով, անգրագետ, բայց իր հասարակության մեջ հարգանք վայելող։ Ալեքսանդր Ղազարյանց՝ զբաղվում և նույն տեղում աղի առևտրով և բրդի գնումներով. սրա յեղբայր Մկրտիչ Լազարյանցը զբաղվում և կոշկակարությամբ, Գեվորգ Խոսրովյանց՝ ալգեպան, Ալեքսանդրապոլի բնակիչ, վերաբնակված և Ախալցխա։

Հաղորդելով այդ մասին նորին կայսերական մեծության սեփական դիվանատանը, պատիվ ունեմ զեկուցելու, վոր վերոհիշյալի մասին իմ կողմից հայտնված և տեղական շրջա-

* Մոսկվայի „Архив Революции и Внешн. Политики“ արխիվում, վորտեղ պահվում են նաև ստորև հրատարակվող զոկումենտները, մեզ հաջողվեց գտնել Բալասանյանի նամակի հայերեն այդ պատճենը։ Տես զոկումենտ II. Վ. Պ.։

նային դատախազին, վորն առաջարկեց այդ մասին հաղորդել Թիֆլիսի դատատանական պալատի դատախազին, հարակից ուղարկելով իսկական նամակը, վորն և իմ կողմից իսկույն կեթ կատարված է:

Ալեքսանդրապոլ քաղաքում, ինչպես յես լսել եմ հասարակության խոսակցություններէ մեջ, յերևտաարդ Հայաստանի մասին իր մեկնաբանությամբ ուշադրություն և դարձնում իր վրա հայ իգական գիշերոթիկ դպրոցի ուսուցիչ Սարգիս Բեկնազարյանը, վորն ավարտել է Յիւլերիսի մանկավարժական սեմինարիան, իսկ սկզբնական ուսումնս ստացել է Թիֆլիսի հայոց հոգևոր դպրոցում:

ՄԱՅՈՐ ԶՈՒՆՏՈՎՍԿԻ

II.

Перевод

29 июня 1874 года,
сел. Б. Караклис.

ПОЧТЕННЫЙ ДРУГ ГОСПОДИН АРШАК ТЕР-ГАЗАРЯНЦ!

20 числа сего месяца прибыли сюда в сел. Б. Караклис, Бамбакского участка, Александропольского уезда несколько храбрых потомков армян; некоторые с целью службы, некоторые ради здорового климата сосредоточились же с общего согласия, с самопожертвованием—они сочли нужным назначить для себя одну комнату, которую называли „конторою любви отечества“, нежели даром гулять и быть упрекаемым другими. Определили в ту контору собираться три раза в неделю: в четверг, воскресенье и понедельник, утром с 9 до 12 часов, после полудня от 3 до 6 часов, для чтения разных газет и национальной истории. Одним словом, размышлять о делах всякого рода

полезных для нации, исключая дел правительственных, то что запрещено, чтобы нам с небольшим образованием оставить в этой деревне по себе плоды и бессмертную память. Лица эти жители г. Александрополя, хотя их числом много, но из них выбрано: управляющий конторою почтенный Кеворк Хосровянц, члены: Александр Лазарянц, Микиртич Лазарянц и Багдасар Чарухянц и секретарем Амбарцум Баласанянц и проч. по порядку и по подобию других мест.

По этому почтенный патриот брат Аршак, покорнейше прошу не умолчать от себя или же эту самую отправить публиковать в газете „Мшак“ * об основании сей конторы. Услышат о том дальние не знакомые наши ученые братья, которые тем много будут обрадованы.

Если кто пожелает лично явиться или же иметь письменные отношения с конторою, может о том объявить только почтенному управляющему конторою Кеворку Хосровянцу и заплатить три руб. в год на расходы для конторы.

Да еще прошу Вас, почтенный Аршак, попросить с своей стороны редактора газеты „Мшак“, чтобы он разукрасил статью и увещательным методом публиковал. Будьте здоровы. Извините спеша пишу. Остаюсь навсегда доброжелательный

Ваш Амбарцум Арутюнян Баласанянц.

Его благородию почтенному Аршаку Тер-Газарянцу, Б. Караклис, любезнейшему брату моему. Переводил коллежский секретарь Тер-Саркисянц.

* Турецкая газета [sic! В. П.].

Ի 29 յունիսի 1874 ամի,
ի զիւղն մեծ Ղարափիլիսա.

ՅԱՐԳՈՅ ԲԱՐԵԿԱՄ

ՊԱՐՈՆ ԱՐՇԱԿ ՏԷՐ-ՂԱԶԱՐԵԱՆՅ

Ամսոյս 20-ին մի քանի արիական հայազգի զաւա-
կունք, ոմանք յաղագս ծառայութեան և ոմանք յաղագս
երկար ժամանակեա օդափոխութեան եկեալ այսր 'ի զիւղն
Մեծ Ղարափիլիսա Փամբակաձորուոյ Ալեքսանդրապօլու գա-
ւառի, և դումարեալ գոլով ի միասին անձնանուէր համահա-
ձութեամբ լաւ համարեցին վասն իւրեանց կազմել մի սե-
նեակ անուանադրեալ «Կանտոր հայրենեաց սիրոյ», քան թէ
զբօանուլ ի դուր ի պարսաւանս այլոց: Վերոշեցին ի նոյն
կանտորն հաւաքելոյ իւրաքանչիւրում շաբաթու երեք օր,
այն է երկուշաբթի, հինգշաբթի և կիրակէից օրերն առա-
վօտեան 9 ժամից 12-ն կէս օրէի և կէս օրէի 3 ժամից
ց6-ն երեկոյի յաղագս զանազան լրագիրս կարդալոյ, նմա-
նապէս ազգային պատմութիւնս և միով բանիւ ամենատե-
սակ աղօթուտ գործոց վերայ մտածելու, բացի տէրութեանց
գործոց, որն որ արգելուած է. այնպէս որ չիցէ իւրեանց
հայութեան նախկին սէրն այս զիւղումն ուսմիւրէն 'ի մո-
ռացութեան ենթարկին, այլ ունիցին զարգասիս անմահ
յիշատակութեան: Իւրեանց մասնաւոր ուսումնականու-
թեամբ որք են Ալեքսանդրապօլ քաղաքացիք և թէպէտ
թուով շատ, բայց ի մերոյ նոցա ընտրեալ անձիքն այսօրիք
են անուանի. կառավարիչ կանտորի պարոն Գէորգն Սոս-
րովեանց, անդամք՝ Ալեքսանդրն Լազարեանց, Մկրտիչն Լա-
զարեանց և Բաղդասարն Չարխչեանց, տեսնադպիր Համբար-
ձումն Բալասանեանց և այլն ըստ կարգի և ըստ նմանու-
թեան այլ տեղեանց: Վասն որոյ հայրենասէր եղբայր պա-
րոն Արշակ, խոնարհաբար խնդրեմ զանց չառնել յինքնէ
կամ զայնն առաքելով հրատարակելով ի մէջ Մշակ լրագրի

այս կանտորի հիմնադրութեան մասին. զի լուեալ անձանօթ և
հեռաւոր հայ ազգի ուսումնական եղբայրք մեր ուրախ լի-
ցին քան զչափն աւելի և թէ ոք ցանկայ անձամբ անձին
ներկայանալ կամ գրաւոր հաղորդակցութիւն ունենալ ընդ
կանտորիս (կողմանէ) կարող է, միայն պարտ է յայտնել
նամակաւ պարոն կառավարիչ Գէորգ Սոսրովեանցին և վը-
ճարել ի ծախսաբարութեան կանտորի տարեկան 3 ոտւրի:
Այլևս պարոն Արշակ, խնդրեմ Ձեր կողմից խնդրել պարոն
խմբագրողին Մշակ լրագրի զի հրատարակեսցէ սաստիկ
ծաղկեալ և յորդոր ոճով: Ողջ լերուք և ներեցէք վռազ
նամակիս:

Որ և ֆիամ միշտ բարեացակամ
Ձեր Համբարձում Յարութիւնեան Բալասանեանց:

Աս բարեճնունք պարոն Արշակ Տէր-Ղազարեանց,
ի գ. Մեծ Ղարափիլիսա, ամենասիրելի եղբայր իմ:

III.

Секретно.

Н а ч а л ь н и к
Эриванского Губернского
Жандармск. Управлен.

14 мая 1875 года

№ 69

г. Эривань

г. Александрополь.

В III ОТДЕЛЕНИЕ СОБСТВЕН-
НОЙ ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО
ВЕЛИЧЕСТВА КАНЦЕЛЯРИИ.

Я имел честь докладывать III отделению собствен-
ной его императорского величества канцелярии, что
прокурор Тифлисской судебной палаты от 30 апреля
за № 52 предложил мне произвести дознание об ос-

новании противозаконного общества под названием „Контора любви к отечеству“. Контора эта учреждена армянами в сел. Караклис, Александропольского уезда. При обыске 9 мая помещения основателя означенной конторы Баласаянца найдены стихи патриотического характера „к армянам“, написанные братом Баласаянца, который учится в Александропольском духовном училище, и стихи эти пишутся учениками под редакцией учителя архимандрита Иосифа Чалоянца, через что я дальнейшие розыски 10 мая перенес в Александрополь, где напал на другое тайное общество под названием „Общество с благою целью“. При обыске основателя общества учителя частной школы Арсена Критянца найдены воззвания к армянам, копию с одного при сем представляю. Общество это имело особое помещение для библиотеки, в которое собирались, по воскресеньям, члены общества для чтения книг и газет. Имена членов общества вписаны в особую книгу под названием „Корона славы“. В комнате, где собирались члены общества, мною при обыске снята вывеска, на которой написано большими армянскими буквами „Общество с благою целью“ и правила общества. Основатель общества Арсен Критянц мною, по соглашению с прокурором палаты, арестован. По отобраании показаний от Критянца, он признавал хорошо виновность свою и ту важность документов, отобраанных у него при обыске,—сознался в писании оскорбительных слов против правительства, что им и прибавлено по данному мне им показанию. В настоящее время я занимаюсь обысками и опросом членов общества, имена которых, как я выше доложил, записаны в книге „Корона славы“. О действиях своих я сообщаю телеграммами или почтою прокурору Па-

латы Тифлисской. О чем имею честь доложить III отделению собственной его императорского величества канцелярии.

Майор (подпись).

III.

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԱԿԱՆ

ԺԱՆԳԱՐՄԱԿԱՆ

Վ. Ա. Ր. ՁՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏ

14 մայիսի 1875 թ.

№ 69

ք. ՅԵՐԵՎԱՆ

ք. Ալեքսանդրապոլ.

ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹՅԱՆ ԱՆՁ-
ՆԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱՏԱՆ Յ-ՐԴ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔԻՆ

Յեա պատիվ ունեցա ղեկուցելու նորին կայսերական մեծության անձնական դիվանատան Յ-րդ բաժանմունքին, վոր Թեֆլիսի դատաստանական պալատի դատախազը ս. Թ. ապրիլի 30-ի № 52 դրուժյամբ ինձ առաջարկեց քննություն կատարել «Հայրենիքի սիրո գրասենյակ» անունով ապրիլին ընկերություն կազմելու մասին: Այդ գրասենյակը հիմնել են Ալեքսանդրապոլի գավառի Ղարաքիլիսա գյուղի հայերը: Խուզարկության ժամանակ, մայիսի 9-ին, հիշյալ գրասենյակի հիմնադիր Բալասանյանցի գրասենյակում գտնվել են ազգասիրական բալասանյանցի գրասենյակներ՝ «հայերին» խորագրով, վոր կան բնույթի վոտանավորներ՝ «հայերին» խորագրով, վոր գրել է Բալասանյանցի յեղբայրը, Ալեքսանդրապոլի հոգևոր դպրոցում սովորող, այդ վոտանավորները գրում են աշակերտները՝ ուսուցիչ Հովսեփ վարդապետ Զալոյանցի խմբագրությամբ: Դրանից հետո յեա հետագա հետախուզումները մայիսի 10-ին փոխադրեցի Ալեքսանդրապոլ, ուր հայտնաբերեցի մի այլ գաղտնի ընկերություն՝ «Բարենպատակ ընկերություն» անունով: Այդ ընկերության հիմնադրի՝ մասնավոր դպրոցի ուսուցիչ Արսեն Կրիտյանցի մոտ խուզար-

կելիս գտանք հայերին ուղղված կոչեր, վորոնցից մեկի պատ-
ճենն ընդ ամին ներկայացնում եմ:

Այդ ընկերությունն ունի անանձին շինք՝ գրադարանի
համար, ուր կիրակի որերը ընկերության անդամները հա-
վաքվում են ին գրքեր ու լրագրեր կարդալու համար: Ընկե-
րության անդամների անունները գրված են հատուկ մի գրքի
մեջ, վոր կրում է «Փառքի թագ» խորագիրը: Այն սենյակում,
ուր հավաքվում են ին ընկերության անդամները, յես վայր
վերջրի մի ցուցանակ, վորի վրա հայերեն մեծ տառերով
գրված էր «Բարենպաստակ ընկերություն» և ընկերության
կանոնադրությունը: Ընկերության հիմնադիր Արսեն Կրի-
տյանցն իմ կողմից, Թիֆլիսի դատաստանական պալատի դա-
տախաղի համաձայնությամբ, ձերբակալված է: Կրիտյանցն
իր տված ցուցմունքներում խոստովանեց իր մեղավորու-
թյունն և իր մոտ խուզարկությամբ գրավված փաստա-
թղթերի լուրջ նշանակությունը. խոստովանեց կառավարու-
թյան դեմ իր գրած վիրավորական խոսքերի մեջ, վոր և
ավելացված են իր՝ ինձ տված ցուցմունքներում: Ներկայումս
յես գրադված եմ ընկերության անդամների խուզարկումնե-
րով ու հարցաքննումներով, վորոնց անունները, ինչպես յես
վերը գեկուցեցի, գրված են «Փառքի թագ» գրքի մեջ: Իմ
գործողությունների մասին հաղորդում եմ հեռագրերով կամ
փոստով՝ Թիֆլիսի դատաստանական պալատի դատախաղին,
վորի մասին պատիվ ունեմ գեկուցելու նորին կայսերական
մեծության անձնական գիվանատան 3-րդ բաժանմունքին:

Մայր (ստորագրություն)

IV.

Перевод

СОЧИНЕНИЕ

Арсеника В. Критьянца, относящегося до Об-
щества с благою целью, 1-го августа 1869 года,
г. Александрополь.

Отдыхай, моя Армения,
Ты есть колыбель моих детей.

Вот мои любезные гении, несчастная Армения, за-
бытая, с старою печалью, горем, со слезами взывает к
вам армянам. Любезные потомки, разве достаточно
при свете жить слепым? Разве достаточно?!... Темные
ночи и густые облака пусть не обладают вами.

Мои любезные! Если осиротевшее наше отечество
Армения не забыла своею любовью своих потомков
и ныне с распростертыми руками готова принимать
в свои объятия истинных армян и патриотов, так кто
мы после того такие? Неужели мы не армяне, неуже-
ли мы не потомки армян, неужели в жилах наших не
кипит патриотическая национальная кровь, кровью
которою только возможно спасти нацию от лукавых
и коварных русских, бешенных татар и ненавистных
персиян?

И так, к чему нам лениться, милые товарищи!
Разве мы не потомки воинственного Гайка и храбро-
воинственного Арама? Разве мы не потомки из храб-
рых войск Тиграна? Не медлите, армяне, вступить в
центр Армении, где будем наслаждаться и любить ар-
мян и нацию. Да здравствует Общество мое и мои то-
варищи!

Арсеник В. Критьянц

Переводил коллежский секретарь Тер-Саркисянц

ՇԱՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

Աստվածի վ. Կրիսյանցի՝ Բարեկալսակ ընկերության վերաբերյալ, ոգոսոսի 1-ին 1869 թ., ք. Բ. Ալեքսանդրապոլ.

Հանգիստ, իմ Հայաստան,
Դու վորրանն ես իմ զավակների:

Ահա, իմ սիրելի հանճարներ, դժբախտ Հայաստանը, մոռացված, տիրությամբ ու ցավով լեցուն, կոչ ես անում ձեզ՝ հայերիդ: Սիրելի տոհմակիցներ, մի՞թե կարելի չե բավարար լուսին ապրել իբրև կույր: Մի՞թե կարելի չե (բազմակետեր): Խավար գիշերներն ու թանձր ամպերը թող չտիրեն ձեզ:

Իմ սիրելիք, յեթե վորրացած մեր հայրենիք Հայաստանը չի մոռացել իր սիրով իր սերունդներին և այժմ լայնատարած բազումներով պատրաստ ե իր գիրկն առնելու ճամբարիտ հայերին ու հայրենասերներին, ապա ո՞վ ենք մենք այսուհետև: Մի՞թե մենք հայեր չենք, մի՞թե մենք հայերի սերունդ չենք, մի՞թե մեր յերակներում չի յեռում հայրենասիրական ազգային արյունը, արյուն, վորով միայն կարելի չե փրկել ազգը խորամանկ ու խարդախ ուռսներից, կատաղի թուրքերից ու ատելի պարսիկներից:

Ապա ուրեմն ինչո՞ւ մենք, սիրելի ընկերներ, պետք ե ծուլանանք, մի՞թե մենք քաջարի Հայկի ու հզոր Արամի սերունդը չենք. մի՞թե մենք Տիգրանի քաջ զորքերից չենք: Մի՞ հապաղեք, հայեր, դիմելու Հայաստանի կենտրոնը, ուր մենք յերջանիկ կլինենք և կսիրենք հայերին ու ազգը: Կեցցե՛ իմ Ընկերությունը և իմ ընկերները:

Աստվածի վ. Կրիսյանց.

Доложено его величеству 5/17 июня 1875 г.

Александропольского уезда Эриванской губернии, в селении Караклис обнаружено тайное общество, под названием „Контора любви к отечеству“. Общество это основано армянами с целью поднять в своих единоверцах патриотический дух и добиваться независимости. При обыске у основателя этого общества Баласанянца найдены стихи „к армянам“, выражающие вышеприведенные мысли, и дознано, что стихи эти писаны братом Баласанянца, учеником Александропольского духовного училища и что подобного рода стихи составляют под редакцией учителя означенного училища архимандрита Иосифа Чалоянца.

В самом Александропле существует другое тайное общество, под названием „Общество с благою целью“, у основателя которого армянина Арсеника Критьянца найдены воззвания к армянам, приглашающие их вспомнить воинственный дух своих предков и спасти своею кровью Армению от лукавых и коварных русских, бешенных татар и ненавистных персиян. Образовавшееся в Александропле общество имело особое помещение для библиотеки, в которое члены общества, имена коих вписаны в особую книгу под названием „Корона славы“, собирались, по воскресеньям, для чтения книг и газет; в библиотеке находилась вывеска, на которой большими армянскими буквами написано: „Общество с благою целью, и правила общества. Основатель общества Критьянц (арестован) сознался в своей вине и в том, что он писал сочинения, оскорбительные для правительства.

В настоящее время производятся дознания и обыски у членов означенных обществ и допросы их по обстоятельствам дела.

30 мая 1875 г.

V.

Ձեկուցված է նորին մեծուքյանը 5/17 հունիսի 1875 թ.

Յերեվանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի Ղարաքիլիսա գյուղում հայտնաբերված է «Հայրենիքի սիրո գրասենյակ» անունով գաղտնի ընկերություն: Այդ ընկերությունը հիմնել են հայերը, նպատակ ունենալով իրենց հավատարկիցների մեջ բարձրացնել հայրենասիրական վոգի ու ձեռք բերել անկախություն: Այդ ընկերության հիմնադիր Բալասանյանցի մոտ կատարված խուզարկումով գտնվել են վոտանավորներ՝ «հայերին» վերնագրված, ուր արտահայտվում են այդ գաղափարները և հաստատված է, վոր այդ վոտանավորները գրել է Բալասանյանցի յեղրայրը, Ալեքսանդրապոլի հոգևոր դպրոցի աշակերտ, և վոր այդպիսի վոտանավորներ հորինվում են նշված դպրոցի ուսուցիչ Հովսեփ վարդապետ Չալոյանցի խմբագրությամբ:

Ալեքսանդրապոլում գոյություն ունի մի այլ գաղտնի ընկերություն՝ «Բարենպատակ ընկերություն» անունով, վորի հիմնադիր հայ Արսենիկ Կրիտյանցի մոտ հայտնաբերվել են հայերին ուղղված կոչեր, վորոնք հրավիրում են վերհիշել իրենց նախորդների քաջարի վոգին և իրենց արյունով ազատել Հայաստանը խորամանկ ու խարդախ ուսման թուրքերից ու ատելի պարսիկներից: Ալեքսանդրապոլում կազմակերպված ընկերությունն ունի իր առանձին շենքը, գրադարանի համար, ուր ընկերության անդամները, վորոնց անունները գրված են «Փառքի թագ» խորագրով հատուկ մատյանի մեջ, հավաքվում եյին կիրակի օրերը՝ լրագրներ ու գրքեր կարդալու համար, գրադարանում գտնե-

վում էր ցուցանակ, վորի վրա հայերեն խոշոր տառերով գրված է «Բարենպատակ ընկերություն» և ընկերության կանոնները:

Ընկերության հիմնադիր Կրիտյանցը (ձերբակալված է) խոստովանեց իր հանցանքում և նրանում, վոր ինքը գրում էր կառավարության հասցեյին վիրավորական շարադրություններ:

Ներկայումս կատարվում են քննություններ և խուզարկումներ հիշյալ ընկերությունների անդամների մոտ և գործի հանգամանքների համեմատ հարցաքննումներ:

30 մայիսի 1875 թ.

VI.

С. Секретно

Н а ч а л ь н и к
Эриванск. губерnsk.
Жандармского Управл.

25 августа 1875 года

№ 127

г. Эривань.

В III ОТДЕЛЕНИЕ СОБСТВЕННОЙ ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА КАНЦЕЛЯРИИ.

В дополнение донесения моего, от прошлого 8 мая за № 39, имею честь доложить III отделению собственной его императорского величества канцелярии, что дознание о тайном обществе, основанном учителем частной школы Арсеном Критьянцем в г. Александрополе, мною окончено и препровождено сего числа к прокурору Тифлисской судебной палаты.

Дознанием обнаружено, что тайное это общество имело особое название „Общество с благою целью“.

Общество это имело особые правила, коими определено было число членов общества, порядок выбора вообще членов общества и членов-распорядителей общество, определены — в какие дни, часы, должны были собираться члены общества для обсуждения мер к улучшению положения армянской нации. Общество имело особую вывеску, которая была прибита над дверьми той комнаты, в которой собирались члены общества. Общество имело особую книгу под названием „Корона славы“, в которую вписывались имена членов общества с обозначением количества пожертвованных ими денег. При обыске членов общества найдены книги, привезенные из Турции без дозволения нашей цензуры; в книгах этих много говорится против русского правительства и русского народа. В числе книг найдена книга напечатанная в типографии Эчмиадзинского монастыря „Записки епископа Ухтанеса“. Книга эта мною была представлена в Шотделение собственной его императорского величества канцелярии 28 февраля 1872 года за № 38, потому что в книге этой много против грекороссийской церкви и то, чтобы армяне не женились на русских. Найдены при обыске стихи, сочиненные учениками Александропольской духовной семинарии на темы, которые задавались учителем семинарии архимандритом Чалоянцем. Стихи были писаны к армянам, которые призываются к восстановлению армянской нации и первобытного самостоятельного ее положения; обнаружено и то, что членами общества в церквах к народу читались речи; 4 мая настоящего года читалась речь Критьянцем над умершим членом общества. Речь эта была полна грусти и сожаления о потере одного из разумных членов общества, другая речь говорилась в сел. Кульп, Сурмалинского уезда, жителем

г. Александрополя Гайказун. Речь эта была, как показал Гайказун, духовного содержания и читалась с дозволением местного священника. В частном же разговоре мне передали, что Гайказун речью своею вызвал народ к пожертвованию на восстановление Армении. Народ был в восторге от речи. Так и Гайказун пишет своему товарищу, в Александрополь, что речь его произвела в народе восторг. Армянами здесь собираются деньги под разными предлогами — на училища, на издание разных армянских сочинений. Как, например, Эриванский торговец Гуламирянц для нации своей сочинил трагедию о армянском императоре Сенеке-рима Васпуракане. На напечатании этой трагедии Гуламирянц об'явлениями своими при письмах, к разным лицам, просит пособия. Такое же письмо было послано и к учителю Критьянцу, которого Гуламиров просит, как истого патриота, способствовать в сборе денег на издание упомянутой трагедии. В об'явлении Гуламирянца слова: армянского императора Сенеке-рима Васпуракана напечатаны большим шрифтом. Печаталось это с дозволением местного полицмейстера армянина в Эривани. В Эриванской губернии с прошлого года открыты, кроме Эчмиадзинской типографии, еще три. Одну открыл в Эчмиадзинском монастыре архимандрит Бастамов, года три тому принявший сан монашеский. Бастамов кончил курс в Петербургском университете, человек свободной мысли, не любящий русских и смело критикующий действия русского правительства. За оскорбление служащего русского чиновника, в этом году, уже был приговорен к четырехмесячному заключению. Решение это крайне опечалило армян. Архимандрит Бастамов издает на армянском языке журнал „Школа“. Кроме этого журнала, как мне передали, он в своей типографии ниче-

го не печатает. Журнал „Школу“ можно было бы напечатать и в Эчмиадзинской типографии. Открытие Бастамовым типрграфии многих удивляет, еще более потому, что она в стенах Эчмиадзинского монастыря, где есть типография. Другую типографию открыл Эриванский житель в г. Эривани, где, сколько я заметил, печатаются одни лишь бланки для местных присутственных мест. В Александрополе, в типографии то же самое печатается с добавлениями объявлений от торговцев, а этим доходом трудно содержать типографию. За типографиями этими со стороны полиции следует иметь надзор, в особенности за находящимися в стенах Эчмиадзинского монастыря и надзор этот нельзя доверять безусловно Эчмиадзинскому уездному начальнику Ханагову. Человек этот в высшей степени двуличный и весьма преданный армянам и Эчмиадзинскому монастырю. Мнение свое о надзоре за типографиями я лично передавал начальнику губернии.

Майор Золотовский

VI.

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԱԿԱՆ

ԺԱՆԴԱՐՄԱԿԱՆ

Վ. Ա. Ր. Զ Ո Ւ Թ Յ Ա Ն Պ Ե Տ

25 ոգոստոսի 1875 թ.

№ 127

Բ. Յ Ե Ր Կ Ա Ն.

ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹՅԱՆ ԱՆԶ-
ՆԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱՏԱՆ 3-ՐԴ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔԻՆ

Ի լրումն անցյալ մայիսի 8-ի № 39 իմ հաղորդագրության, պատիվ ունիմ զեկուցելու նորին կայսերական մեծության անձնական զիվանատան 3-րդ բաժանմունքին, վոր Ալեքսանդրապոլում մասնավոր դպրոցի ուսուցիչ Արսեն

Կրիտյանցի հիմնած գաղտնի ընկերության վերաբերյալ քըն-
նությունն արդեն ավարտել եմ և սույն ամսին ուղարկված
ե թիֆլիսի դատաստանական պալատի դատախազին:

Քննությունից պարզվել ե, վոր այդ գաղտնի ընկերու-
թյունը կրում եր հատուկ անուն — «Բարենպաստակ ընկերու-
թյուն»: Այդ ընկերությունն ուներ հատուկ կանոններ, վո-
րով վորոշված եր ընկերության անդամների թիվը, ընդհան-
րապես ընկերության անդամների և առանձնապես տնորեն
անդամների ընտրության կարգը, վորոշված եր, թե վիճ որե-
րին ու ժամերին պետք ե հավաքվեն ընկերության ան-
դամները՝ խորհրդակցելու համար հայ ազգի դրության բա-
րելավման միջոցների մասին:

Ընկերությունն ուներ իր հատուկ ցուցանակը, վոր ամ-
րացված եր այն սենյակի դռան վերը, ուր հավաքվում եյին
ընկերության անդամները: Ընկերությունն ուներ հատուկ
մատյան՝ «Փառքի թագ» անունով, ուր գրվում եյին ընկե-
րության անդամների անունները, նշելով նրանց նվիրած դը-
րամների քանակը: Ընկերության անդամների մոտ կատար-
ված խուզարկումներով հայտնաբերվել են թյուրքիայից բեր-
ված առանց մեր գրաքննության թույլտվության գրքեր.
այդ գրքերում շատ ե խոսվում ուսուսական կառավարու-
թյան և ուսու ժողովրդի դեմ:

Այդ գրքերի թվում գտնված ե եջմիրաձնի վանքի տպա-
րանում տպագրված «Ուխտանեսն յեպիսկոպոսի գրություն-
ները» անունով գիրքը: Այդ գիրքն իմ կողմից կնքվելով՝
ուղարկված ե 1875 թ. փետրվարի 28-ի № 38 գրությամբ
նորին կայսերական մեծության անձնական զիվանատան 3-րդ
բաժանմունքին*, վորովհետև այդ գրքի մեջ յես գտել եմ
արտահայտություններ հունա-ուսուսական յեկեղեցու դեմ և
այն մասին, վոր հայերը չամուսնանան ուսուների հետ: Խու-
զարկության ժամանակ հայտնաբերվել են Ալեքսանդրապոլի

* Այդ գիրքը Կրիտյանի գործի հետ մինչև այժմ ել պահվում ե
Մոսկվայի Հեղափոխության արխիվում:

հոգեվոր դպրոցի աշակերտների հորինած վոտանավորները, վորոնք շարադրվում էյին նույն դպրոցի ուսուցիչ վարդապետ Ջալոյանի առաջարկած թեմաներով: Վոտանավորներն ուղղված են հայերին, կոչ անելով վերականգնելու հայ ազգը և նրա նախկին անկախ դրությունը: Պարզված է նաև, վոր ընկերության անդամները յեկեղեցիներում ճառեր էյին ասում ժողովրդին: Ներկա տարվա մայիսի 4-ին Կրիտյանցը ճառ եր արտասանել ընկերության վախճանված անդամի վրա: Այդ ճառը լի յեր տխրությամբ ու ցավակցությամբ ընկերության խելացի անդամներից մեկի կորուստի վերաբերմամբ: Մյուս ճառն արտասանվել է Սուրմալուի գավառի Կողբ գյուղում, Ալեքսանդրապոլի բնակիչ Հայկազունու կողմից: Այդ ճառը, ինչպես ցուցմունք տվեց Հայկազունին, հոգեվոր բովանդակություն է ունեցել և արտասանվել է տեղական քահանայի թուլտվությամբ: Մասնավոր խոսակցության մեջ ինձ տեղեկացրին, վոր Հայկազունին իր ճառով կոչ է արել ժողովրդին նվիրաբերություն անել Հայաստանի վերականգման համար: Ժողովուրդը հիացած է յեղել այդ ճառից: Այդպես ել Հայկազունին գրում է իր ընկերոջը, Ալեքսանդրապոլ, վոր իր ճառը վողեվորել է ժողովրդին:

Հայերն այստեղ գրամ են ժողովում զանազան պատրվակներով—դպրոցի, հայերեն դանազան գրքեր հրատարակելու համար: Ինչպես որինակ՝ Յերեանի վաճառական Գուլամիրյանն իր ազգի համար շարագրել է վողբերգություն՝ հայ թագավոր Սենեքերիմ Վասպուրականցու մասին: Այդ վողբերգությունը տպագրելու համար Գուլամիրյանն իր հայտարարություններով կցված զանազան անձերին հղած նամակներին, խնդրում է ոժանդակություն: Այդպիսի մի նամակ ուղարկված է յեղել նաև ուսուցիչ Կրիտյանցին, վորին Գուլամիրյանցը խնդրում է, իբրև իսկական հայրենասերի, աջակցել գրամի ժողովարարությանը՝ հիշյալ վողբերգությունը տպագրելու համար: Գուլամիրյանցի հայտարարության մեջ «Վասպուրականի հայ թագավոր Սենեքերիմ» բառերը տպված են խոշոր տառերով: Այդ հայտարարությունը տպագրված է

Յերեանի վոստիկանապետի թուլտվությամբ, վորը հայ երեք Յերեանի նահանգում, բացի Եջմիածնի վանքի տպարանից, անցյալ տարվանից բացված են նաև յերեք տպարաններ: Մեկը բացել է Եջմիածնի վանքում վարդապետ Բաստամյանը, վորն յերեք տարի առաջ ընդունել է վարդապետական կոչում:

Բաստամյանն ավարտել է Պետերբուրգի համալսարանը, ազատ մտածողության տեր է, չի սիրում ուսանելին և համարձակ քննադատում է ուսուցիչական վարդապետության գործողությունները: Մի ուսուցիչ ծառայող աստիճանավորի այս տարի վիրավորելու համար արդեն դատապարտվել է չորս ամսվա բանտարկության: Այդ դատավճիռը չափազանց տխրեցրել եր հայերին: Վարդապետ Բաստամյանը հրատարակում է հայերեն լեզվով «Դպրոց» ամսագիրը: Բացի այդ ամսագրից, ինչպես ինձ հաղորդեցին, նա իր տպարանում վոչինչ չի տպագրում: «Դպրոց» ամսագիրը կարելի յե հրատարակել նաև Եջմիածնի տպարանում: Տպարանի բացումը Բաստամյանի կողմից շատերին զարմացնում է. ևս առավել զարմացնում է այն պատճառով, վոր նա գտնվում է Եջմիածնի վանքի պատերում, ուր արդեն տպարան գոյություն ունի: Մի այլ տպարան Յերեանում բացել է Յերեանի մի բնակիչ, այդ տպարանում, վորքան յես նկատել եմ, տպագրվում են միմիայն բլանկներ, տեղական վարչական հիմնարկների համար: Ալեքսանդրաներ տեղական վարչական հիմնարկների հայտարարությունները, բացի այդ, տեղական առևտրականների հայտարարությունները, իսկ այդ յեկամուսներով գծվար է տպարան պահել: Այդ տպարանների վրա անհրաժեշտ է խիստ հսկողություն ունենալ տեղական վոստիկանության կողմից, մասնավոր յեջմիածնի վանքի պատերում գտնվող տպարանների նկատմամբ և այդ հսկողությունն անպայմանորեն չի կարելի վճարում և Եջմիածնի գավառապետ Խանաղովին: Այդ մարդը վերին աստիճանի յերկրմի յե և չափազանց նվիրված է հայերին ու Եջմիածնի վանքին: Իմ կարծիքը տպարանների հսկողության մասին անձամբ հայտնել եմ նահանգապետին:

ՄԱՅՈՐ ՁՈՒՆՈՎՄԻ

31 զեկտեմբերի 1875 թ.
№ 12818, ԹԻՓԼԻՍ.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՏԱՐ ՊԵՏԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ
ՓՈԽԱՐԲԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ*

ՁԵՐԴ ՍՐԲՈՒԹՅՈՒՆ

Թիֆլիսի դատաստանական պալատի պրեզիդենտը անցյալ նոյեմբերի 12-ին ներկայացրել է մեծ իշխան փոխարքային այն քննությունը, վոր կատարել է Յերեանի նահանգապետի ժանդարմական վարչության պետը՝ Ալեքսանդրապոլ գավառի մասնավոր դպրոցի ուսուցիչ Աբսեն Կրիտյանցի և մյուսների մասին, վորոնք մեղադրվում են պետական հանցանքի մեջ:

Նկատելով Դատաստանական պալատի պրեզիդենտի յեղրափակումից, վորի զեկուցման քաղվածքը սրա հետ ուղարկվում է, թե քննությանը բացահայտված հանգամանքները ցույց են տալիս հնարավորությունը վնասակար դատավանքության վարժոցներում և դպրոցներում, յես բարեհաճությունը նորին կայսերական բարձրության փոխարքայի, պարտ էմ համարում հայտնել այս մասին ձեր սրբության պարտ ու պատշաճ տնորինություն անելու համար, վորպեսզի ապագայում կասեցվեն այսպիսի յերևույթները, ավելացնելով, վոր Կրիտյանցի և մյուսների գործին տրված է ա-

* Այս զեկուցագիրը Կովկասի փոխարքայությունից գրել են Գեվորգ IV կաթողիկոսին: Այս միակ հրատարակված փաստաթուղթն է գործի վերաբերյալ, վոր Լեոն գտնելով Գեվորգ IV-ի արխիվում, հրատարակել է 1932 թ. «Նոր Ուղի» հանդեսում:

Գեվորգ IV-ի արխիվում մեղ չհաջողվեց գտնել այս փաստաթղթի բնագիրը: հարկադրված արտատպում ենք «Նոր Ուղի»-ում նկատելի տղավաղումներով և անհարթ թարգմանություններով հրատարակվածից, անհավանականությամբ մի քանի ծանոթագրություններ:

ռաջ տանելու ընթացք, այն կարգով, վոր սահմանված է 1874 թ. զեկտեմբերի 17-ի բարձրագույն հրամանով»:

Ահա և քաղվածքը.

«Ներկա տարվա ապրիլ ամսին Յերեանի նահանգապետի ժանդարմական վարչության պետն ստացավ տեղեկություն, թե յերիտասարդ հայերը հիմնել են Ալեքսանդրապոլ քաղաքում կամ Ղարաքիլիսա գյուղում գրասենյակ, վորի առաջնություն է «հայրենասիրության գրասենյակ» («КОНТОРА ЛЮБВИ К ОТЕЧЕСТВУ»): Ի միջի այլ տեղեկությունների, վորոնք հավաքված են սկզբում ծածուկ կերպով, այս առարկայի վերաբերմամբ ձեռք է բերվել մի նամակ, վոր 1874 թ. հունվարի 29-ին՝ գրել է Փամբակի հաշտարար բաժնի թարգման չամբարձում Հարությունյան Բալասանյանը Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչության գրագիր Ղազարյանցին: Այս նամակի մեջ Բալասանյանցը կամ Բալասանյանցը հայտնում է, թե հունիսի 20-ին Ղարաքիլիսա գյուղը յեկան մի քանի հայեր, վորոնք համաձայնություն հայտնեցին հիմնադրել մի ժողովարան «հայրենասիրության գրասենյակ» անունով, ընտրեցին դրա համար մի սենյակ, վորոշեցին հավաքվել շաբաթը յերեք անգամ, առավոտը և յերեկոյան կարդալու համար լրագրեր և ազգային պատմություն և քննելու համար ազգոգուտ գործեր և այս գրասենյակի կառավարիչ ընտրեցին Գեվորգ Խոսրովյանցին. անդամներ՝ Ալեքսանդր Ղազարյանցին, Մկրտիչ Ղազարյանցին և Բաղդասար Չարախչյանցին և քարտուղար՝ Համբարձում Բալասանյանցին. Ի վերջո Բալասանյանցը խնդրում է հայտարարել այս մասին թուրքական (sic) «Մշակ» լրագրում և ավելացնել, վոր այս գրասենյակի ծախսերի համար պետք է ուղարկել տարեկան յերեք ուրբի:

«Ի հետևումն այս բանի 1871 թ. մայիսի 19-ին և 1872 թ. հուլիսի 7-ին բարձրագույն հրամանների հիման վրա ձեռնարկվեց այս տեսակ գործերի համար սահմանված հարց ու վորձի կատարման:

«Վերոհիշյալ անձանց մոտ խուզարկությունները միջոցին գտնվել են. — Համբարձում Հարությունյան Բալասանյանցի մոտ՝ նրա յեղբայր Վաղարշակի յերկու նամակները, վորոնց կցված են վոտանավորներ հայերեն լեզվով և Վաղարշակ Բալասանյանցի մոտ՝ իր իսկ վոտանավորները և հետևյալ գրքերը. «Հայաստանի պատմություն» և «Ուսման պարտք»²; վորոնք տպված են Կ. Պոլսում: Բանից դուրս յեկավ, վոր «Հայաստանի պատմություն» գիրքը պատկանում է հայոց հոգևոր սեփնարիայի աշակերտ Ալեքսանդր Բանյանցին, վոր գնել է այն 1 ու. 60 կոպեկով ուսուցիչ Արսեն Կրիտյանցից: Արսեն Կրիտյանցի մոտ, նրա տանը կատարած խուզարկության միջոցին գտնված են արտասահմանում տպված հայերեն գրքեր, զանազան թղթեր և լրագրում՝ հայոց թագավոր Հայկի պատկերը, պատին կպցրած ցուցանակ՝ մակագրությամբ «Ը նկերություն բարի նպատակով» („Общество с благоцелью“), մի գիրք «Փառքի թագ» անունով և ընկերության անդամների ցուցակով և ընկերության կանոնների մի քանի որինակ:

«Խուզարկության ժամանակ, բացի դրանից, գտնվեց արտասահմանում տպված մի գիրք՝ «Հայրենասերների պարտք»³, Ոհան Համբարյանի մոտ և յերեք համար հայերեն լրագրի «Փունջ» („Букет“), «Հայրենիք» („Отечество“) և «Մամուլ» („Тиски“), Պետրոս Հայկազունու մոտ: Խուզարկությունների միջոցին գտնված այս թղթերից ի միջի այլոց յերևում է.

1. Կրիտյանցի մոտ գտնված ընկերության կանոններից. ա) վոր ընկերության բարի նպատակն է ոգնել հայ ազգին.

բ) ընկերության անդամները թվով 50-ից ավելի չլիտի լինեն, նրանք պիտի լինեն յերիտասարդներից, գիտակիցներից, վորոնք պիտի աշխատեն լավ որինակ դառնալ ժողովրդի համար.

գ) դրամական վճարը բաղկացած է 3 կոպեկից շաբաթը.

դ) ընկերության յուրաքանչյուր անդամ պարտավոր է սրբությամբ և քաջությամբ կատարել այն պարտավորությունը, վոր ընկերությունը կը դնե նրա վրա. սրանից կարող են ազատվել նրանք, վորոնք կարևոր պատճառներ կունենան դրա համար և այդ պատճառանքը հայտնի կը լինեն ընկերության, իսկ նրանք, վորոնք չեն կատարի այն պարտավորությունները, առաջին անգամ կենթարկվեն հանդիմանության, յերկրորդ անգամ՝ տուգանման, իսկ յերրորդ անգամ՝ արտաքսման:

«Այս կանոնադրության ուրիշ հոդվածներում գրված են անդամների ընտրության, փող մտցնելու և գրքեր կարգալու համար ժողովներ կազմելու կանոնները:

2. Կրիտյանցի մոտ գտնված ընկերության անդամների ցուցակից յերևում է, վոր նրա մեջ մտցված է 43 մարդ, վորոնք յենթարկվեցին հարց ու փորձի, ինչպես կպատմվե ստորև:

3. Կրիտյանցի մոտ գտնված թղթերից յերևում է.

ա) ընկերներին ուղղած նրա գրություններից, թե բարենպատակ ընկերությունը հիմնվում է նրա համար, վոր հնարավորություն տա հայերին միանալ և անցյալի փառքի հիշողությունները վերականգնելու միջոցով դիմադրություն ցույց տալ ուսման ընթացքում:

բ) Կրիտյանցի մոտ գտնված այն քաղվածքները, վորոնք արված են 1866 թ. Կ. Պոլսում տպված Հայոց պատմությունից⁴, վոր ուսմանը նկատելով հայերի ընդունակությունը, խորամանկության միջոցով ակարացնում են այս ազգը, նրանք ընծաների և խրախուսանքների միջոցով հարկազրու են լավագույն հայերին մոռանալ իրենց ազգային պարտավորությունները և ծառայել ազգին խորթ նպատակների. սակայն լավում է, վոր այժմ մարդիկ են յերևում հոգևոր կոչումից հայրենասիրական զգացմունքներով և վոր

ռուսներին զզվելի և ատելի միջոցների դեմ գործադրվում են
կատաղուժյուն և դժգոհուժյուն.

դ) Կրեւոյանցի մի նամակից, վոր ուղղված է մի անհայտ յեպիսկոպոսի, յերևում է, վոր սա տեղեկացնում է նորին սրբադնությանը Բարենպատակ ընկերության հաջողությունները մասին.

դ) 1875 թ. ապրիլին Կրիտյանցին փոստով Յերևան-
նից ուղարկած բաժանորդաթերթից յերևում է, վոր նրանով
հավաքված է [փող] Ղաբաքիլիսայում 1872 թ. հիմնված գը-
բադարանի համար և թի փողը պահվում է Տեր Արսեն քա-
հանայի մոտ:

4. Բալասանյանցի մոտ գտնված վոտանավորներէրից, վոր գրել է Վաղարշակ Բալասանյանցը, յերևում է, վոր նրանց մեջ յերգվում է հայ ազգի անցյալ փառքը և կոչ է արվում հայ ժողովրդին, վոր յետ մղէ ազգի թշնամիներին:

5. Այս քրոջէն է հայ ազգի փառքը և կոչ է արվում հայ ժողովրդին:

5. Այս գործին մասնակից արած զանազան մարդկանց մոտ կատարած խուզարկությունների ժամանակ գրաված գըրքերից յերևում է, վոր Փափաղյանի հորինած «Դասագիրք աղբյային պատմության», Միսաքյանի «Հայրենասերների ցանկություններ»⁵, «Գնար Հայաստանի», «Դասագիրք հայոց պատմության», «Ծաղկանոց» ձեռագիրքը, ձեռագիր ըստ ցանկի № 43 պարունակում են իրենց մեջ այնպիսի մտքերի արտահայտություն, վորոնք ուղղված են Ռուսաստանի դեմ ատելություն գրգռելու կողմը և ցենզուրական կառավարության ասելով՝ չեն կարող թույլատրվել:

Հարց ու փորձի ժամանակ ցուցմունքներ տվին. — Արմենիկ վարդույան Կրիտյանց, 24 տարեկան, ուսուցիչ մասնավոր դպրոցի Ալեքսանդրապոլում և տեսուչ Ալեքսանդրապոլի գավառական դպրոցի⁶, ամուսնացած է, բայց յերեխաներ չունի. դպրոցին կից կա նրան պատկանյալ դրադարան, փոքրեղից նա ծախում է դասագրքեր. Հայաստանի պատմությունը նա աշակերտներին չի ծախել. իսկ ձեռք է բերել այն աշակերտների համար Հաջիսյալ Աթարից, այս բնակարանում նա իր ընկերներ Նալյանցի և ուրիշների հետ,

վորոնց անուանները գրված են ցուցակում, հավաքվում էյին կիրակի օրերը. Բարենպատակ ընկերությունը նրանք հիմնեւ են 1868—1869 թվականներին, վորպեսզի ունենան գրադարան՝ ընթերցանության համար: Ընդամենը հավաքված եր 32 ու 50 կոպեկ. թույլտվություն պատշաճավոր իշխանությունից չստացան, վորովհետեւ չգիտեյին. ընկերությունն ուներ ցուցանակ պատի վրա, գրադարանի սենյակում. ընկերությունն ուներ առանձին կանոններ, վորոնք վերցված են խուզարկության ժամանակ. ժողովի ժամանակ զբաղվում էյին լրագրերի և գրքերի ընթերցանությամբ. կարդալուց հետո խոսում էյին և ինչ առում էյին ընկերներն, ինքն արձանագրում եր. այս թղթերը վերցրված են խուզարկության ժամանակ. հակաօրինական վոչինչ չեյին խոսում. ինչ արձանագրվում եր, նրա տակ գրվում եր մասնավոր կնիք Շ. Կ. տառերով, ապացուցանելու համար, թե ամենքը համաձայն են. արտասահմանյան լրագրեր բերել չեյին տալիս, իսկ նրա մոտ գտնվածները թողել եր դրանից առաջ իր մոտ չեղած ուսուցիչ Մարտիրոսյանը: Այս տարվա ապրիլ ամսին Ափրիկյանը, Ոհանջանյանը, Հասանյանը, Բաղդամյանցը և Միրզոյանը առաջարկեցին նրան նորից հիմնել ընկերություն, վոր կլինի նախկինի շարունակությունը: Հավաքվելով կիրակի օրերը, քննեցին նոր կազմած կանոնները, բայց ամենք չհամաձայնվեցինք և ցրվեցինք: Հանդուգն խոսքերն ուսաց կառավարության դեմ ինքը գրել և ջահելարար, լավ նմածելով, ինդրում և ներել իրեն:

Համբարձում Բալասանյանցը՝ 35 տարեկան, ամուսնացած է, յերեխաներ ունի, կատարում է քարտուղարի ոգնականի պաշտոն Փամբակի հաշտաբար բաժնում. նրան ցույց տված համակը 1874 թ. հունիսի 29-ին գրել է ինքն Արշակ Տեր-Ղազարյանին, գրելու առիթը յեղել է այն, վոր անցյալ 1874 թ. հա մյուս ծանոթմաների հետ յենթադրում եր բաց անել հայրենասիրության գրասենյակի, գրքեր և լրագրեր բերել տալու համար հավաքված գումարներով և լուսավորություն տարածելու համար, բայց վորովհետև փողն այդ

սի 11-ից, Համբարձում Բալասանյանցը զբաղված է Վոստրիկանովի ինստիտուտի հսկողության տակ, իսկ 19 անձինքներից (զբաղված են անունները) վերջացրել են ստորագրություններ, բնակության վայրից չհեռանալու մասին:

Վերոգրյալ հանգամանքների նկատառումից հետևում է.

6. Վոր Կրիտյանցի մոտ գտնված նամակից, ուղղված մի հոգևորական անձի, հոգևոր դպրոցի աշակերտներին ցուցմունքներից և նրանց մոտ գտնված վոտանավորներից պետք է յեզրակացնել, Վոր ըստ յերևույթին, հայ հոգևորականության մի քանի անձինք հետաքրքրվել են այնպիսի ընկերությունների աջակցությամբ, Վորոնք նման են վերոհիշյալներին և Վոր յերեխաների դասավանդության մեջ մտցվում են Հայաստանի անցած կյանքի ուսմունքը, Վորի հետ ընկերանում են ավստոսանք անցած փառքի վերաբերմամբ և զբաղվածություն զեպի այժմյան կարգը:

Անցնելով այս նկատառումներից այն յեզրափակման, թե ինչ պատասխանատվության պիտի յենթարկվեն այս գործին կանչված անձինք և թե այսուհետև ինչ ընթացք պիտի տալ գործին, յես գտնում եմ.

7. Քանի Վոր այս գործի հանգամանքներով հայտնագործվում է հնարավորությունը դասավանդության ֆրասակար ուղղության դպրոցներում, ըստ յերևույթին այս առարկայի վերաբերմամբ հսկողության թուլացման և Վոչ բոլորովին բարեհույս մարդկանց ուսուցանողի պաշտոններ տալու հետևանքով, ուստի Յերևանի նահանգի հայոց բարձր հոգևորականությունը և նահանգային իշխանությունը պետք է տեղյակ կացուցվեն այսպիսի յերևույթներն ապագայում կանխելու համար:

Այս հիմքերի վրա ներկայացնելով ձեզ կայսերական բարձրության բարեհայեցողության այս գործի բուն քննությունը, պատիվ ունիմ գեկուցելու, Վոր յես ոգտակար կենթադրեյի, չտալով այս գործին ընթացք դատաստանական կարգով, անել հետևյալ կարգադրությունները.

8. Յերևանի նահանգական իշխանության և հայոց հո-

գեվոր իշխանություն հայտնել այս գործի զբաղված հանգամանքների մասին, Վորոնք մասնանշում են հնարավորությունը ֆրասակար ուղղության դպրոցական դասավանդության մեջ պարտ ու պատշաճ հսկողության և առաջն առնելու համար:

Ծ Ա Ն Ո թ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ն Ե Ր

1 Համբարձում Բալասանյանի նամակը Արշակ Տեր-Ղազարյանին զբաղված է Վոչ թե հուլիսի, այլ հունիսի 29-ին. (տես հավելված II.):

2 Ըստ Լեոի ծանոթագրության, խոսքը վերաբերում է «Ուսումնապարտուց» գրքին:

3 Խոսքը վերաբերում է Մխաբյանի «Տքնությունը հայրենասերի» հրատարակության զբաղվածքին:

4 Ստեփան Փափաղյանի «Համառոտ դասագիրք» աշխատության մասին է:

5 Աղավաղված է. նույն Մխաբյանի «Տքնությունը հայրենասերի» գրքի մասին է:

6 Արսեն Կրիտյանը գավառային դպրոցի տեսուչ չի յեղել:

7 Արսեն Կրիտյանը բանտարկվել է Վոչ թե 1873 թ., այլ 1875 թ. մայիսի 11-ից:

VIII.

Министер. Юстиции
Департ. отдел. упол.
Стол 4.

Февраля 12 дня 1878 г.

№ 2584

С.-Петербург

Секретно.

ГОСПОДИНУ ГЛАВНОМУ НАЧАЛЬНИКУ III
ОТДЕЛЕНИЯ СОБСТВЕННОЙ ЕГО ИМПЕ-
РАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА КАНЦЕЛЯРИИ.

На основании 29 ст. закона 19 мая 1871 г. имею честь препроводить при сем к Вашему высокопревос-

ходительству сообщение его высочества наместника Кавказского за № 472, рапорт прокурора Тифлисской Судебной палаты за № 152 и производство по делу об учителе Арсене Критьянце и др., обвиняемых в государственном преступлении. Покорнейше прошу Вас, милостивый государь, почтить меня отзывом, с возвращением приложений, о заключении Вашем относительно дальнейшего направления настоящего дела.

Министр Юстиции (подпись)
Вице-директор (подпись)

VIII.

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏ. ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՔՐԵԱԿԱՆ
ԲԱԺԱՆՄՈՒՆԻԻ ԴԵՊԱՐՏԱՄԵՆՏ
ՍԵՂԱՆ 4
12 փետրվարի 1876 թ.
№ 2584
Ս. Պետրբուրգ

Գ ա ղ Տ Ո Ւ

ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹՅԱՆ
ՍԵՓԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱՏԱՆ 3-ՐԴ ԲԱՆ
ԺԱՆՄՈՒՆԻԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՊԱՐՈՆ ՊԵՏԻՆ

1871 թ. մայիսի 19-ի որենքի 29-րդ հոդվածի հիման վրա, պատիվ ունեմ այսու հղել Ձերդ գերազանցությունը, Կովկասի փոխարքա նորին բարձրություն № 472 հաղորդագրությունը, Թիֆլիսի դատաստանական պալատի դատախազի № 152 ղեկուցագիրը, ուսուցիչ Արսեն Կրիտյանցի և ուրիշների գործի վերաբերմամբ քննությունը, վորոնք մեղադրվում են պետական հանցագործության մեջ, խոնարհաբար խնդրելով Ձեզ, վորոքմամ տեր, պատվել ինձ պատասխան

նով, հավելվածների վերադարձումով, Ձեր յեղրահացությունը նր ներկա գործի հետագա ուղղություն մասին:

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐ (ստորագրություն)
ՎԵՅԵ—ԴԻՐԵԿՏՈՐ (ստորագրություն)

IX.

ПО ОБВИНЕНИЮ УЧИТЕЛЯ ЧАСТНОЙ ШКОЛЫ АРСЕНА КРИТЯНЦА И ДРУГИХ ЛИЦ В ГОСУДАРСТВЕННОМ ПРЕСТУПЛЕНИИ.

Министр юстиции сообщил на заключение дознание об учителе частной школы в г. Алексадрополе, Эриванской губернии, Арсене Критьянце и других, обвиняемых в государственном преступлении.—

Поводом к возбуждению настоящего дела послужил дошедший в апреле 1875 до начальника Эриванского губернского жандармского управления слух, что в г. Александрополе или в селении Караклис существует общество под названием „Контора любви к отечеству.“ Вслед за тем приобретено было письмо, писанное 29-го июня 1874 года переводчиком Бамбакского мирового участка Амбарцумом Баласанянцем к канцелярскому служителю Александропольского уездного управления Казарьянцу, которого Баласанянц извещает, что 20 июня прибыли в сел. Караклис несколько человек армян, которые согласились между собою образовать общество под названием „Контора любви к отечеству“, выбрали помещение для собраний раза три в неделю с целью читать разные газеты и национальную историю и вообще для обсуждения дел, для нации полезных, исключая дел правительственных и законом запрещенных и что управляю-

шим конторою выбран Геворк Хосровянц, членами: Александр Лазарьянц, Микиртич Лазарьянц и Багдасар Чарыхчьянц, а секретарем Амбарцум Баласанянц. В заключение автор письма просит опубликовать об основании конторы в газете „Мшак“, с добавлением, что на расходы конторы нужно вносить по 3 руб. в год.

Производственным по сему делу дознанием выяснено следующее: в 1868 и 1869 годах существовало в г. Александрополе общество, имевшее целью приобретать книги и газеты, заниматься чтением и обсуждением прочитанного. Общество это было основано без разрешения правительства содержанием частной школы в Александрополе Критьянцем, который при дознании заявил, что не просил разрешения на учреждение общества единственно по незнанию.

В 1875 г. некоторые лица предлагали ему восстановить общество, но предположение об этом не состоялось. Далее из присланного Критьянцу по почте в апреле 1873 г. подписанного листа видно, что собрано было 44 р. для какой-то библиотеки, устроенной в сел. Караклис в 1872 г. Из показаний учеников Александропольского духовного армянского училища, а также из объяснений самого Критьянца видно, что он приобретал и продавал ученикам книгу заграничного издания „История Армении“, недозволенную цензурою.

При обыске в доме Критьянца найдены книги заграничного издания на армянском языке, в том числе и недозволенные цензурою, разные бумаги и газеты, а в заведываемой им школе на видном месте портрет армянского царя Гайка, вывеска с надписью: „Общество с благою целью“ и книга под названием „Ко-

рона славы“ со списком членов общества (числом 43) и несколько экземпляров правил устава.

Правилами этими устанавливается между прочим, что благая цель общества заключается в оказании помощи армянской нации, что число членов общества не должно превышать 50, что они должны быть из числа людей молодых, сведущих и нравственных, дабы деяниями своими могли служить хорошим примером, что член обязан вносить по 3 к. в неделю. В §§ 13 и 14 устава сказано, что каждый член обязан свято и храбро исполнять ту обязанность, которая будет возложена на него обществом, что те, которые не будут свято исполнять условия, подвергаются: в первый раз увещанию, во второй—штрафу, а затем исключению из общества. Остальные пункты правил определяют порядок выбора членов, взноса денег, пользования книгами из библиотеки и собраний для чтения книг, а также взыскания за непосещение собраний. Кроме этого у Критьянца отобрано: а) несколько статей, составленных им в виде посланий к товарищам, где проводится мысль, что общество с благою целью устраивается для того, чтобы доставить армянам возможность соединиться и посредством восстановления воспоминаний о прошедшей национальной славе оказать отпор коварству русских, б) выписки из Армянской истории, напечатанной в Константинополе в 1866 г., в коих говорится о политике русских, направленной к обрусению армян и о том, что по слухам появляются люди с патриотическими чувствами, в которых мерзкие и ненавистные средства русских возбуждают ярость и негодование, и в) письмо Критьянца к неизвестному епископу, которого он уведомляет об успехах Общества с благою целью.

Относительно дерзких слов против русского пра-

вительства Критьянц показал, что слова эти были написаны им в молодости по необдуманности...

Александропольский житель Амбарцум Баласаниянц отозвался, что письмо от 29 июня 1874 г. писано им к Аршаку Тер-Казарову, что в 1874 г. он, Баласаниянц, вместе с своими знакомыми предполагал учредить общество „Контора любви к отечеству“ с целью на собранные деньги выписывать книги и газеты, но так как денег собираемо не было и общество не состоялось, что он в виде насмешки над Казаровым написал ему это письмо, в котором просил его опубликовать об учреждении общества в газете „Мшак“, зная, что Казаров ничего не в состоянии сочинить. При обыске Амбарцума Баласаниянца взяты два письма его брата Вагаршака с приложением стихов на армянском языке, в коих воспеваются прошедшая слава армянской нации и делается воззвание к армянскому народу об отражении врагов нации.

Из числа внесенных в книгу „Корона славы“ членов общества: Мелик Чимишкянц, Александр Априков, Кеворк Касабов, Оганджан Гороянц, Карапет Оганджанов, Сенекерим Лалаев и Арутюн Оганджанов показали, что по приглашению Критьянца несколько лет тому назад вносили деньги на выписку книг и газет и собирались несколько раз для обсуждения устройства библиотеки, но ни в чем противозаконном участия не принимали.

Остальные из записанных в списке членов отозвались, что к образованному Критьянцем обществу не принадлежали и о существовании его не слыхали.

Арсен Критьянц содержится под стражею в Александрополе с 11 мая 1875 г.

Прокурор Тифлисской судебной палаты полагает, не давая этому делу хода в судебном порядке, разрешить

такое следующим образом: 1) Арсена Критьянца выдержать в тюрьме шесть месяцев и затем отдать под надзор полиции на два года, 2) Амбарцуму Баласаниянцу, Мелику Чимишкянцу, Александру Априкову, Кеворку Касабову, Оганджану Гороянцу, Карапету Оганджанову, Сенекериму Лалаеву и Арутюну Оганджанову сделать строгое внушение, чтобы впредь не дозволяли себе ни учреждать каких-либо обществ без разрешения правительства, ни принадлежать к такому под опасением ответственности по законам и 3) всех прочих привлеченных к делу лиц от ответственности освободить.

Его императорское высочество наместник Кавказский вполне согласился с вышеизложенным мнением прокурора Тифлисской судебной палаты и сделал с своей стороны распоряжение об освобождении Баласаниянца от надзора полиции, а прочих привлеченных к делу лиц от подписок о неотлучке из мест жительства.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

В виду того: 1) что Арсен Критьянц содержится под стражею с 11 мая 1875 г. 2) что срок этого содержания должен продолжаться еще неопределенное время впредь до воспоследования высочайшего повеления о прекращении дела, после чего Критьянц должен содержаться в тюрьме еще шесть месяцев и 3) что виновность остальных привлеченных к настоящему делу лиц представляется крайне незначительною, — полагалось бы возможным согласиться с мнением прокурора Тифлисской судебной палаты, разделяемым и его императорским высочеством наместником Кавказским, о прекращении настоящего дела дальней-

шим производством на тех условиях, какие изложены в представлении прокурора, с тем впрочем, чтобы Арсен Критьянц, как личность крайне вредная для тамошнего края, подчинен был надзору полиции не на два года, а без ограничения срока.

IX.

ՄԱՍՆԱՎՈՐ ԴՊՐՈՅԻ ՈՒՍՈՒՅԻՉ ԱՐՍԵՆ ԿՐԻՏՅԱՆԻ ՅԵՎ ԱՅԼ ԱՆՁԵՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՆՅԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵՉ ՄԵՂԱԴՐՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Արդարադատության մինիստրը հաղորդել է յեզրակացության համար Յերևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլ քաղաքի մասնավոր դպրոցի ուսուցիչ Արսեն Կրիտյանցի և այլոց քննության մասին, վորոնք մեղադրվում են պետական հանցագործության մեջ:

Ներկա գործի հարուցման առիթ է ծագել 1875 թ. ապրիլին Յերևանի նահանգական ժանդարմական վարչության պետին հասած այն լուրը, վոր Ալեքսանդրապոլում կամ Ղարաքիլիսա գյուղում գոյություն ունի «Հայրենիքի սիրո գրասենյակ» անունով ընկերություն: Այնուհետև ձեռք եր բերվել 1874 թ. հունիսի 29-ին Փամբակի հաշտարար գավառամասի թարգման Համբարձում Բալասանյանցի ձեռքով գրված նամակը Ալեքսանդրապոլի գավառային վարչության դիվանական ծառայող Ղազարյանցին, վորին Բալասանյանը հաղորդում է, վոր հունիսի 20-ին Ղարաքիլիսա են ժամանել մի քանի հայ անձինք, վորոնք իրար հետ համաձայնվել են հիմնելու «Հայրենիքի սիրո գրասենյակ» ընկերությունը. նրանք ընտրել են ընակարան, շարաթական յեքեք անգամ ժողովներ գումարելու, զանազան լրագրեր ու ազգային պատմությունը կարդալու նպատակով և ընդհանրապես ազգոգուտ գործերի խորհրդածության համար, բացառությամբ կառավարական ու որենքով արգելված գոր-

ծերի: Գրասենյակի կառավարիչ եր ընտրվել Գեվորգ Խոսրովյանցը, իսկ անդամներ՝ Ալեքսանդր Լազարյանցը, Մկերտիչ Լազարյանցը և Բաղդասար Չարխչյանցը, իսկ քարտուղար՝ Համբարձում Բալասանյանցը: Իր յեզրավական մեջ նամակի հեղինակը խնդրում է հրապարակել «Մշակ» լրագրում գրասենյակի հիմնադրման մասին, ավելացնելով, վոր գրասենյակի ծախքերի համար տարեկան պետք է մուծել 3 ռուբլի:

Սույն գործով կատարված քննությունից պարզվել է հետևյալը.—

1868 և 1869 թվականներին Ալեքսանդրապոլ քաղաքում գոյություն ունեւ ընկերություն, վորի նպատակն եր ձեռք բերել գրքեր ու լրագրեր, դրադվել ընթերցումով և ընթերցվածի քննությամբ: Այդ ընկերությունը հիմնված եր առանց կառավարության թույլտվության, Ալեքսանդրապոլի մասնավոր դպրոցի տեր՝ Կրիտյանցի ձեռքով, վորը քննության ժամանակ հայտնել եր, վոր թույլտվություն չեւ խնդրել ընկերության հիմնադրման համար սոսկ իր անգիտությամբ: 1875 թ. մի քանի անձինք առաջարկում են նրան վերականգնել ընկերությունը, սակայն այդ մասին յենթադրությունը չեւ իրականացել:

Այնուհետև փոստով 1873 թ. ապրիլին Կրիտյանցին ուղարկված ժողովարարության թերթից յերևում է, վոր հավաքված է յեղել 44 ռուբլի ինչ վոր գրադարանի համար, վոր կազմակերպվել եր 1872 թ. Ղարաքիլիսա գյուղում: Ալեքսանդրապոլի հոգևոր դպրոցի աշակերտներից ուցյումնքներից, նաև իրեն՝ Կրիտյանցի տված բացատրություններից յերևում է, վոր նա ձեռք եր բերում և վաճառում եր աշակերտներին արտասահմանյան հրատարակություն «Հայաստանի պատմությունը», վորը գրաքննությամբ թույլատրված չեւ:

Կրիտյանցի տունը խուզարկելիս գտնվել են արտասահմանում հրատարակված հայերեն գրքեր, այդ թվում նաև գրաքննությամբ չթույլատրվածներ, զանազան թրդ-

թեր ու լրագրեր, իսկ իր վարած դպրոցում, աչքի ընկնող տեղում՝ հայ թագավոր Հայկի պատկերը, ցուցանակ մակագրութեամբ՝ «Բարենպատակ ընկերութիւն» և մատյան «Փառքի թագ» անունով՝ ընկերութեան անդամների ցանկով (թվով 43) և կանոնադրութեան մի քանի որինակներ:

Այդ կանոններով, ի միջի այլոց սահմանվում է, վոր ընկերութեան բարի նպատակը կայանում է հայոց ազգին ոգնութիւն ցույց տալու մեջ, վոր ընկերութեան անդամների թիվը չպետք է անցնի 50-ից, վոր նրանք լինելու յեն տեղյակ ու բարոյական յերիտասարդներից, վորպեսզի իրենց գործերով լավ որինակ կարողանան լինել, վոր յուրաքանչյուր անգամը պարտավոր ե շարաթական 3-ական կոպեկ մուծել: Կանոնադրութեան 13 և 14 պարագրաֆներում ասված է, վոր յուրաքանչյուր անգամը պարտավոր ե սրբութեամբ ու արիւթեամբ կատարել այն պարտականութիւնը, վորը կը դրվի նրա վրա ընկերութեան կողմից, վոր նրանք, ուրքեր սրբութեամբ չեն կատարի այդ պայմանները, յենթադրվում են՝ առաջին անգամ խրատի, յերկրորդ անգամ՝ տուգանքի, իսկ այնուհետեւ — վտարման ընկերութիւնից: Կանոնադրութեան մնացյալ կետերը վորոշում են՝ անդամների ընտրութեան, դրամների մուծման, գրադարանից ոգտվելու և ժողովներում գրքերի ընթերցանութեան, նաև ժողովներին չը հաճախելու ու տույժերի կարգը: Բացի այդ՝ Կրիտյանցի մոտ հայտնաբերված են. —

ա) Մի քանի հոդվածներ, վորոնք շարադրվել են իբրև կոչ ընկերներին, ուր այն միտքն է արծարծվում, թե Բարենպատակ ընկերութիւնը հիմնադրվում է այն նպատակով, վորպեսզի հայերին հնարավորութիւն տրվի միաբանվելու և անցյալի ազգային փառքի հուշերի վերականգման միջոցով հակահարված տալու ռուսների խարդավանանքներին. բ) քաղվածքներ Կոստանդինուպոլսում 1866 թ. տպագրված Հայոց պատմութիւնից, ուր խոսվում է հայերին ռուսացնելու ռուսական քաղաքականութեան մասին և այն մասին, վոր

ըստ լուրերի, ասպարեզ են գալիս հայրենասիրական զգացմունքներով վոգեորված մարդիկ, վորոնց մեջ ռուսների զազրելի ու ատելի միջոցները զայրույթ ու կատաղութիւն են հարուցանում, և գ) Կրիտյանցի նամակը մի անհայտ յեպիսկոպոսի, վորին նա հաղորդում է Բարենպատակ ընկերութեան հաջողութիւնների մասին:

Ուստի կառավարութեան հասցեյին ուղղված հանդուգն խոսքերի վերաբերմամբ Կրիտյանցը ցուցմունք տվեց, թե այդ նա գրել է յերիտասարդ ժամանակ, անմտածված կերպով:

Ալեքսանդրապոլի բնակիչ Համբարձում Բալասանյանցը հայտնեց, վոր 1874 թ. հունիսի 29-ի նամակն ինքը գրել է Արշակ Տեր-Ղազարովին, թե ինքը, Բալասանյանցը, 1874 թ. մի քանի ծանոթների հետ ծրագրում եր հիմնելու «Հայրենիքի սիրո գրասենյակ» ընկերութիւնը, նպատակ ունենալով հավաքած փողերով դուրս գրել գրքեր ու լրագրեր, բայց վորովհետև փող չհավաքվեց և ընկերութիւնը չիրականացավ, ապա ինքը, իբրև ծաղր Ղազարովի վրա, գրեց այդ նամակը, ուր նրան խնդրում եր հրապարակել այդ ընկերութեան մասին «Մշակ» լրագրում, գիտենալով հանգերձ, վոր Ղազարովին անկարող է վորևե բան շարադրելու: Համբարձում Բալասանյանցի մոտ կատարված խուզարկումով վերցված են նրա յեղբայր Վաղարշակի յերկու նամակները և սրանց հետ միասին հայերեն վոտանավորներ, ուր յերգվում է հայ ազգի անցյալ փառքն ու կոչ է արվում հայ ժողովրդին՝ դիմադրելու ազգի թշնամիներին:

«Փառքի թագ» մատյանի մեջ հիշատակված ընկերութեան անդամներից՝ Մելիք Չմշկյանցը, Ալեքսանդր Աֆրիկովը, Գեվորգ Ղասաբովը, Ոհանջան Գորոյանցը, Կարապետ Ոհանջանովը, Սենեքերիմ Լալայեվը և Հարութիւն Ոհանջանովը ցուցմունք տվին, վոր իրենք Կրիտյանցի հրավերով մի քանի տարի առաջ փող են մուծում գրքեր ու լրագրեր ձեռք բերելու նպատակով և մի քանի անգամ հա-

վաքվել էյին խորհրդակցելու գրադարանի կազմակերպման մասին և վոչ մի ապրիլինի գործի չեն մասնակցել:

Յուշակազրված մյուս անգամները հայտնել են, վոր իրենք չեն պատկանում Կրիտյանցի կազմակերպած ընկերութեան և նրա գոյութեան մասին վոչինչ չեն լսել:

Արսեն Կրիտյանցը կալանքի տակ և առնված Ալեքսանդրապոլում, 1875 թ. մայիսի 11-ից:

Թիֆլիսի դատաստանական պալատի դատախազը կարծում է, այս գործին դատական կարգով ընթացք չտալով, այն լուծել հետևյալ կերպով. 1) Արսեն Կրիտյանցին պահել բանտում վեց ամիս և ահուհետե յենթարկել վոստիկանական հսկողութեան յերկու տարի. 2) Համբարձում Բալասանյանին, Մելիք Չմշկյանին, Ալեքսանդր Աֆրիկյանին, Գեվորգ Ղասաբյանին, Ոհանջան Գորոյանին, Կարապետ Ոհանջանյանին, Սենեքերիմ Լալայանին և Հարություն Ոհանջանյանին անել խիստ ներշնչում, վոր ախուհետե չհամարձակվեն առանց կառավարութեան թույլտվութեան հիմնելու վորեւ ընկերութիւն, վոչ ել պատկանել այդպիսի ընկերութիւնների՝ որենքի առաջ պատասխանատու լինելով. 3) գործի հետ կապված բոլոր մյուս անձերին ազատ համարել պատասխանատվութիւնից:

Նորին կայսերական մեծութիւն Կովկասի փոխարքան միանգամայն համաձայն է Թիֆլիսի դատաստանական պալատի դատախազի վերոբերյալ կարծիքի հետ և իր կողմից կարգադրութիւն արեց ազատել Բալասանյանցին վոստիկանութեան հսկողութիւնից, իսկ գործի հետ կապված բոլոր մյուս անձերին ստորագրութիւններից, վոր վերցված էյին իրենց բնակավայրից չհեռանալու մասին:

Յ Ե Ձ Ր Ա Կ Ա Յ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Նկատի առնելով 1) վոր Արսեն Կրիտյանցը կալանքի տակ և վերցված 1875 թ. մայիսի 11-ից. 2) վոր այդ ձերբակալման ժամանակը դեռ չարուհակվելու յե անորոշ տե-

ղութեամբ, մինչև վոր տեղի կունենա բարձրագույն հրամանը գործը կարճելու մասին, վորից հետո Կրիտյանցը պետք է նստի բանտում ևս վեց ամիս և 3) վոր ներկա գործի հետ կապված մյուս անձերի մեղավորութիւնը՝ չափազանց աննշան է. — հարաւոր և համարվում համաձայնել Թիֆլիսի դատաստանական պալատի դատախազի կարծիքի հետ, վորին համամիտ է նորին կայսերական բարձրութիւն Կովկասի փոխարքան, այն է՝ կարճել ներկա գործն այն պայմաններով, վորոնք առաջ են բերված դատախազի կողմից, բացառութեամբ միայն, վոր Արսեն Կրիտյանցը, իբրև տեղական վայրի նկատմամբ չափազանց փասակար անձ, յենթարկվի վոստիկանական հսկողութեան վոչ թե յերկու տարի, այլ առանց ժամկետի սահմանափակման:

21 փետրվարի 1876 թ.

X.

23 февраля 1876 г.
№ 682

Секретно.

Г. МИНИСТРУ ЮСТИЦИИ.

Возвращая сообщенные при отношении Вашего сия-ства от 12 т. февраля за № 2584 отношение его им. высочества наместника Кавказского за № 472, представление прокурора Тифлисской судебной палаты за № 152 и производство по делу об учителе Арсене Критьянце и других, обвиняемых в государственном преступлении, имею честь уведомить, что я с своей стороны, согласно с мнением прокурора, разделяемым его высочеством наместником Кавказским, признал возможным дело по означенному предмету дальнейшим производством прекратить, на тех условиях, какие указаны в представлении прокурора, с

тем впрочем, чтобы Арсен Критьянц, как личность крайне вредная для тамошнего края, подчинен был надзору полиции не на два года, а без ограничения срока.

Подписал *ген.—ад. Потопов*
Верно: (*подпись*).

X.

23 փետրվարի 1876 թ.
№ 682

Գ ա ղ ս ց ի

ԱՐԴԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ Պ. ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ

Վերադարձնելով Ձեր պայծառափայլության ս.թ. փետրվարի 12-ի № 2584 գրությունը, կցված՝ նորին կայսերական մեծության Կովկասի փոխարքայի № 472 գրությունը, թիֆլիսի դատաստանական պալատի դատախազի № 152 առաջադրությունն և Արսեն Կրիտյանցի ու այլոց գործը, վորոնք մեղադրվում են պետական հանցագործության մեջ, պատիվ ունեմ հաղորդելու, վոր իմ կողմից, համաձայն դատախազի կարծիքի, վորին համամիտ ե նորին կայսերական մեծության Կովկասի փոխարքան, հնարավոր գտա վերոհիշյալ գործի վարույթը կարճել դատախազի կողմից առաջադրված պայմաններով, միայն, վոր Արսեն Կրիտյանցը, իբրև տեղում չափազանց վնասակար անձ՝ յերթարկվի վոստիկանական հսկողության վոչ թե յերկու տարով, այլ առանց ժամանակի սահմանափակման:

Աստագրեց՝ Գեհ.—Ա.ՅՈՒՏ. ՊՈՏՈՊՈՎ,
ձեռն է (ստորագրություն)

XI.

Министер. Юстиции
Департамент отдел. угол.
стол 4.
22 мая 1876 г.
№ 8251
С. Петербург.

Секретно.

ГОСПОДИНУ И. Д. ГЛАВНОГО НАЧАЛЬНИКА III ОТДЕЛЕНИЯ СОБСТВЕННОЙ ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА КАНЦЕЛЯРИИ.

По всеподданнейшему докладу моему об обстоятельствах дела по обвинению учителя Арсена Критьянца и др. в государственном преступлении высочайше повелено: Арсена Критьянца подвергнуть тюремному заключению на шесть месяцев и отдать под надзор полиции, остальным же сделать строгое внушение, чтобы впредь не позволяли себе ни учреждать каких либо обществ без разрешения правительства, ни принадлежать к таковым под опасением ответственности по законам.

О таковом высочайшем повелении мной вместе с сим доведенном до сведения его императорского высочества наместника Кавказского, имею честь уведомить ваше превосходительство вследствие отношения от 23 февраля 1876 г. за № 682.

За Министра Юстиции
товарищ министра (*подпись*).
И. д, директора (*подпись*).

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏ. ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՔՐԵԱԿԱՆ

ԲԱԺԱՆՄԱՌՆՔԻ ԴԵՊԱՐՏԱՄԵՆՏ

22 մայիսի 1876 թ.

№ 8251

Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ

Գ ա ղ ս ճ ի

ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹՅԱՆ ՍԵ-
ՓԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱՏԱՆ Յ-ՐԴ ԲԱԺԱՆՄԱՌՆՔԻ
ԳԼԽԱՎՈՐ ՊԵՏԻ ՊԱՐՈՆ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՏԱՐԻՆ

Իմ անհատական զեկուցման հիման վրա՝ պետական հան-
ցագործություն մեջ մեղադրվող ուսուցիչ Արսեն Կրիտյանցի
և այլոց գործի հանգամանքների մասին՝ բարձրագույնս հրա-
մայված ե՛ Արսեն Կրիտյանցին յենթարկել վեցամսյա բան-
տարկություն և ապա վտարիկանական հսկողություն, իսկ
մյուսներին անել խիստ ներշնչումն, վոր ապագայում այլևս
չհամարձակվեն վոչ կազմակերպել վորևե ընկերություն ա-
ռանց կառավարություն թույլտվություն, վոչ ել պատկանել
այլախիսներին, որինական պատասխանատվության յերթար-
կվելու զգուշացումով:

Այդպիսի բարձրագույն հրամանի մասին, վորն այսու
հաղորդել եմ ի գիտություն նորին կայսերական բարձրու-
թյան Կովկասի փոխարքայի, պատիվ ունեմ հայտնելու Ձեր
զերազանցություն ի հետևումն 1876 թ. փետրվարի 23-ի
№ 682 գրություն:

Փ. ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐԻ,

ՄԻՆԻՍՏՐԻ ՈՒՆԱԿԱՆ՝ (ստորագրություն)

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՏԱՐ ԴԻՐԵԿՏՈՐԻ՝ (ստորագրություն)

Н а ч а л ь н и к

Эриванского Губернского

Жандармского Управления

№ 112

1 июля 1876 г.

г. Эривань.

Секретно

В III ОТДЕЛЕНИЕ СОБСТВЕННОЙ ЕГО
ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА КАНЦЕ-
ЛЯРИИ.

В дополнение донесения моего от 25 августа
1875 года за № 127, имею честь донести III отде-
лению собственной его императорского величества кан-
целярии, что по всеподданнейшему докладу обстоя-
тельств дела по обвинению жителя г. Александро-
поля Арсена Критьянца и др. в государственном пре-
ступлении, высочайше повелено: Арсена Критьянца
подвергнуть тюремному заключению на шесть меся-
цев и отдать под надзор полиции, остальным же сле-
довать строгое внушение, чтобы впредь не позволяли
себе ни учреждать каких либо обществ без разреше-
ния правительства, ни принадлежать к таковым, под
опасением ответственности по законам.

Майор Золотовский.

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ
ԺԱՆԴԱՐՄԱԿԱՆ ՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ

Պ Ե Տ

№ 112

1 հուլիսի 1876 թ.

Ե. ՅԵՐԵՎԱՆ

ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹՅԱՆ ՍԵ- ՓԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱՏԱՆ Յ-ՐԴ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔԻՆ

Ի լրումն իմ հաղորդագրության ոգոստոսի 25-ի 1875 թ. № 127, պատիվ ունեմ հաղորդելու նորին կայսերական մեծության սեփական զխմանատան Յ-րդ բաժանմունքին, վոր պետական հանցագործության մեջ մեղադրվող ուսուցիչ Արսեն Կրիտյանին և այլոց գործի հանգամանքների մասին ամենհպատակ զեկուցյի հիման վրա՝ բարձրագույնս հրամայված և. Արսեն Կրիտյանցին յերթարկել վեց ամսվա բանտարկության և ապա վոստիկանական հսկողության, իսկ մյուսներին խիստ ներքնչումն անել, վոր այլևս չհամարձակվեն վոչ կազմակերպել վորևե ընկերություն, առանց կառավարության թույլտվության, վոչ ել պատկանել այդպիսիներին, որինական պատասխանատվության յենթարկելու ըզգուշացումով:

ՄԱՅՈՐ ԶՈՂՈՏՈՎՍԿԻ.

ПЕЧАЛЬНАЯ ВЕСТЬ ИЛИ ПРЕДАТЕЛЬ МОНАХ-(ВАРДАПЕТ)*

В числе ненавистников нации считается один русскоподданный монах, который, желая сам избавиться от обвинения, предал учредителей общества, вновь

* Статья напечатанная в Константинопольском журнале „Луйс“ (Свет) за сентябрь месяц 1875 года.

основанного в Александрополе с полезною для нации целью, взводя на них тяжкие обвинения и указывая на них русскому правительству, как на людей подозрительных.

Писанное к нам письмо относительно этого происшествия, мы считаем достойным поместить здесь.

Отец Редактор! При содействии одного патриота, школьного учителя по имени Арсен и некоторых патриотов из молодых людей, в Александрополе было основано общество с похвальною целью оказания полезных услуг нации. Это общество имеет и принимает своими членами лиц всякого рода, в числе их находится какой то монах... Большая часть городского армянского общества заметив, что этот монах, не имея занятий, ведет безпутную жизнь, в соблазн обществу, пожаловалась на него святейшему католикосу.

Его святейшество письменно сообщил прямо градоначальнику о высылке этого монаха в Эчмиадзин. Градоначальник отправил в дом того монаха военную команду из шести человек и одни дрожки. Войдя в дом, команда дала ему знать, что она пришла взять его и что, если он не повинует, то она имеет приказание взять его силою.

Монах видя себя в отчаянии, просил, если можно, представить его градоначальнику и после уж пойти; вследствие сего команда снизошла на это предложение. Представившись градоначальнику, монах взвел ложные и неосновательные обвинения на упомянутое общество и идя далее, обвинил это общество в домогательстве восстановить потерянный армянский престол и объявил, что так как он сам противился этой цели, то вследствие этого несправедливо пожаловались на него святейшему католикосу. Градоначальник

чальник тотчас секретно телеграфировал куда следует и в 24 часа явился сыщик, называемый „жандармом“ и отправился прямо в дом названного учителя Арсена. При надлежащем обыске он нашел книги патриотического содержания, Историю Армении, портреты Гайка, Вартана и других, сочинения Налбандянца и др. и вместе с ними журналы того же общества. Заарестовав все это, он отправил в тюрьму упомянутого учителя Арсена и некоторых его товарищей в кандалах, и они были заключены без суда.

Верно: и. д. секретаря (подпись).

XIII.

ՏՆՈՒՐ ԼՈՒՐ ԿԱՍ ԴԱՎԱՃԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ*

Ազգատյացների թվում հաշվվում է ոռոտահպատակ մի վարդապետ, վորք ցանկանալով իրեն ազատել մեղադրանքից, մատնել է Ալեքսանդրապոլում նոր հիմնված ազգի համար ոգտակար ընկերության հիմնադիրներին, նրանց վրա ծանր մեղադրանք բարդելով և ոռոտական կառավարության ձեռքը մատնելով, վորպես կասկածելի մարդկանց:

Այս դեպքի վերաբերյալ մեզ գրած նամակը մենք արժանի յենք համարում զետեղել այստեղ:

Հայր խմբագիր, մի ազգասեր դպրոցական ուսուցչի՝ Արսեն անունով և մի քանի այլ ազգասեր յերիտասարդներ-

* Ուշագրավ այս հոգվածը տպված է Կ. Պոլսի «Լույս» հանդեսի 1875 թ. համարում: Հայաստանում մեզ հաջողվեց գտնել «Լույս»-ի այդ համարը և վերականգնել հոգվածի տեքստը. այդ պատճառով էլ ոռոտներն թարգմանության մեջ գործածված «Сочинения Налбандянца» մենք հավանական ենք համարում, վոր հեղինակի «Յերկրադործությունը» լինի: Այստեղ տպագրվող հայերեն բնագրից ժանդարմական վարչության կատարած ոռոտներն թարգմանությունն է. գրանից էլ մենք կատարել ենք հայերեն թարգմանությունը:

րի ոժանդակությամբ Ալեքսանդրապոլում հիմնվել եր գուցե ի նպատակով և ազգին ոգտակար ծառայություն մատուցելու համար ընկերություն: Այդ ընկերությունն անդամներ ունի և ընդունում է ամեն տեսակ մարդկանց. նրանց թվումն եր գտնվում վոմն վարդապետ... Քաղաքի հասարակության մեծ մասը նկատելով, վոր այդ վարդապետը անգործ, հասարակության համար անվայել, գայթակղիչ կյանք է վարում, բողոքեց այդ մասին սրբազնագուշն կաթողիկոսին:

Նորին սրբազնությունն ուղղակի գրավոր հայտնել է քաղաքապետին՝ այդ վարդապետին ուղարկելու Նշմիածին: Քաղաքապետը վարդապետի տունն է ուղարկում վեց մարդուց բաղկացած մի գնավորական ջոկատ և մի սայլ (дрожки): Տուն մտնելով, ջոկատը նրան հայտնում է, վոր յեկել է նրան վերցնելու և յեթե չհնազանդվի հրաման ունի ուժով վերցնել:

Հուսահատ վարդապետը խնդրել է, յեթե կարելի յե, իրեն նախքան տանելը ներկայացնեն քաղաքապետին: Ջոկատն այդ առաջարկին համաձայնել է: Ներկայանալով քաղաքապետին, վարդապետը կեղծ և անհիմն մեղադրանք [?] բարդեց հիշյալ ընկերության վրա և ապա այդ ընկերությանը մեղադրեց հայկական գահը վերականգնելու ցանկության մեջ և հայտարարեց, վոր ինքը հակառակ է այդ նպատակին, այդ պատճառով էլ անիրավացի բողոքել են իր դեմ սրբազնագուշն կաթողիկոսին:

Քաղաքապետին անմիջապես գաղտնի հեռագրեց ուր հարկն է, և 24 ժամվա ընթացքում հայտնվեց հետախույզը (сыщик)՝ «ժանդարմ» կոչվող և ուղիղ գնաց հիշյալ ուսուցիչի Արսենի տունը: Համապատասխան խուզարկության ժամանակ նա հայտնաբերեց ազգասիրական բովանդակություն ունեցող գրքեր, Հայաստանի պատմություն, Հայկի, Վարդանի և այլոց նկարները, Նալբանդյանի և ուրիշների յերկերը, միաժամանակ այդ ընկերության ժուռնալները*:

* Ընկերության հավաքույթների ժամանակ գրել յին առնվել անդամների յելույթները. ըստ յերեւոյթին, խոսքն այդ արձանագրությունների մասին է:

բոլորը բռնագրավելով, նա հիշյալ ուսուցիչ Արսենին և նրա մի քանի ընկերներին շղթայակապ (կանդալներով) բանտ ուղարկեց և նրանք բանտարկվել են առանց դատի:

XIV.

Կ Ա Ն Ո Ն Ն Ե Ր *

Ալեքսանդրապոլու բարենպատակ ընկերության բարեկարգության համար:

Ամենայն բարեկարգության հառաջընթացություն կախումն ունի գլխավորապես նորա հանձնառուների տեղական բարեհաճությունից և քաղաքականության պահանջման համեմատ ճշդիվ պահպանողությունից. առանց կանոնի և սահմանի չէ կարող վոչինչ հառաջ գնալու և յուր ունեցյալ նպատակին հասանելու, ուստի մենք անդամներս վերոհիշյալ

* Բանենպատակ Ընկերության սույն կանոնները հրատարակված են «Մեղու Հայաստանի» թերթի 1869 թ. ոգոստոսի 30-ի համարում, վոր և բերում ենք նույնությամբ:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Կրիստյանի մոտ, խուզարկությունների ժամանակ հայտնաբերված՝ Ընկերության կանոնադրությունից V և VI դրուվածներում մեջ բերված վորոշ կետեր չեն համընկնում սույն կանոնադրության համապատասխան կետերի հետ: Մեզ չհաջողվեց վերջնականապես ճշտել՝ արդյոք դա կանոնադրության փոփոխման հետևանք է, ցենզուրայի, թերթի խմբագրության փոփոխության, թե ժողովրդական որդանների տգիտության և տարբեր ընկերությունների իրար հետ շփություն:

Ինչ վերաբերում է կանոնադրության առաջին կետին, վորտեղ անորոշ է թողնված և մանրամասն չեն շարադրված Ընկերության հիմնական նպատակները, դա պարզապես արված է գիտակցաբար, ցարաբական դաժան ուժիմի հալածանքից ու հետապնդումից խուսափելու նպատակով:

Ուրիշ կերպ չէլին ել կարող վարվել Ընկերության ղեկավարները, վորոնք նպատակ էլին զրել լեզալ ընկերության միջոցով անլեզալ գործ կատարել:

Ընկերության խոստանում ենք հանձնառու լինել և պահպանել հետագա հատվածներով նշանակված կանոնները մեր ընկերության բարեկարգ տեղություն համար:

1. Բարենպատակ ընկերությունը, ինչպես վոր պարզ յերևում է նորա նշանակությունից, ունի վախճան և վերջին նպատակ ծառայելու մեր համաքաղաքացի Հայազգի հասարակության բարոյական ոգտին. միայն այստեղ անորոշ անբախտության բարեմուծքը և անաչառ ազգասերների բարի խորմանակի բերմունքը և անաչառ ազգասերների բարի խորհուրդը հարկադրեն մեզ առավել ևս ամենակարևոր պիտույքի, վոր կարող եր ավելի ոգտել հասարակության քան այն, վոր արդեն նպատակելու էլինք, ուրեմն ժամանակը կվճռել այս:

2. Ընկերությունը ընդունում է անդամներ (վորքան և լինեն ցանկացողներ) թե քաղաքից և թե ոտար տեղերից, վորք պարտական են շարաթական հինգ կոպեկ հատուցանել անպակաս. այս քաղաքացիք կարող են շարաթական կամ ամսական և կամ տարեկան հատուցանելիս ի միասին վճարել, իսկ ոտարաքաղաքացիք սկզբից կանխիկ ամբողջ տարեկանը:

3. Այս հատուցանելին պարտավոր են անդամները յուրանք անձամբ կամ այլ անձի ձեռք հասուցանել զանձապահին, յեթե վոչ ընկերությունը չունի կարողություն ծառա վարձել այդ մասին: (Յեվ այդ կյուրակել որում):

4. Յուրաքանչյուր անդամ ունի պարտավորություն խորհել և աշխատել ընկերության գումարը շահեցուցանելու խորհել և աշխատել ընկերության գումարը շահեցուցանելու վորպիսի և իցե յեղանակավ. թե տոկոսով տալով, թե առևտրո պարապեցնելով և թե վորեկից ոգտող նպատակի գործադրելով:

5. Ստացված վճարելի գումարը նշանակվելու յեն զանձապահի ձեռքով նորան հանձնված հաշվացուցակում, նույնպես և ընկերության ընծայված և կամ զանազան պատճառներով գոյացած դրամական նվերքը յուրյանց պատկանյալ տեղերի համեմատ:

6. Հաշվետեսությունն նշանակվում է դրամական գումարի մասին ժամանակով, այսինքն մի ամից մի ամիս և այն ցանկացողների ներկայությամբ. նույնպես և լինելու յե գանձապահի ոտար տեղ գնալու կամ պաշտոնից հրաժարվելու ժամանակը. ստանալու յե մասնաժողով ընտրված անձերից հինը և նորից ապահովական թերթ ներկա գտնվող անձերի վկայությամբ:

7. Ընկերության կարևոր պիտույքները հոգալու յե գանձապահը և յուր արած ծախսի համար մասնաժողովից առնելու յե ստորագրության թերթ մի քանի վկայությամբ ապագայի հարկավորության համար:

8. Սույն ընկերության ստորագրվող անդամքը և մասնակից են ընթերցանության և ունին իրավունք ու պարտականություն ամենայն կյուրակե որում ներկա գտնվել այնտեղ լսելու մատյանների և լրագրերի ընթերցանությունը (վորը լինելու յե հրապարակով):

9. Ընթերցարանի առաջադիմության համար պարտական է յուրաքանչյուր անդամ յուր կարողության և խղճի ներողության համեմատ ոգնել դրամական ոգնության կամ գրքերի և լրագրների ընծայով:

10. Վորպիսի ընծաները կհանձնվին մատենապահի պահպանությանը. հաշվեցուցակում հիները պահպանելու յե, իսկ նորերը ընդունելով նույն ցուցակում գցելու յե ամբողջապես և անպակաս:

11. Յուրաքանչյուր վորեիցե անդամ կարող է գալ կյուրակե որը առավոտյան ժամերգությունից հետո և վոչ ալիւլի քան մեկ ժամ գտնվելու ընթերցարանում և ունենդություն գործելու հրապարակական ընթերցանության աղգաշահ խրատների և խորհրդածությունների:

12. Բացի հասակավոր և գործունյա անձերի չունի վոք իրավունք վորպիսի և իցե լրագիր դուրս տանել ընթերցարանից, իսկ գրքերը կարող են ստանալ մատենապահից առանձին ստորագրությամբ կարճ միջոցով (այսինքն մի շաբաթի) և անվնաս վերադարձուցանելու խոստմամբ:

13. Ընթերցարանում մնալու յեն անդամները ամենայն պարկեշտությամբ և համեստությամբ համաձայն մարդկության քաղաքական կանոնի, այսինքն, չխոսել բարձր, չխանդարել ընթերցանությունը և ունենդիւրների դեպի կարգացած նյութը ուղարկությունը:

14. Արգելված է բոլորովին ընթերցարանում ծխաքարը գործածել, մրգեղեն և վորպիսի և իցե ուտելիքներով խանդարել սենյակի մաքրությունը:

15. Սոցանից շատ ու շատ առավել արգելափակ է կրոնական վեճը, ամենևին արտաբերելու չե ընթերցարանի հարկի ներքո այս մասին խոսակցությունը հասարակության թյուր կարծիքները տարապարտ և սնոտի կացուցանելու պատճառով, վորից շահ և ոգուտ անհուսալի յե:

16. Յեթե ընկերության գումարի կամ ընթերցարանի մասին պահանջե հարկը հաշվետեսություն, կծանուցանեն անդամներին ներկա գտնվել նշանակյալ միջոցում, իսկ յեթե չկարողացան ներկայանալ թե հարկավոր է և թե ունայն պատճառներով, խորհուրդը կամ հաշվետեսությունը սպասելու չե նորանց, այլ շարունակվելու է վորքան և իցե ներկա լինող անձերի տեսությամբ, և վոչ վոք մեղադիր լինելու յե, վորովհետեւ ժամանակը չե սպասում:

17. Կարևոր խորհուրդներ և բարձր առաջարկությունք կարելի յե հայտնել մեզնից հմուտ և հասուն խոհականության տեր պատվելի անձինքների և ստանալ նոցա արդար վճիռը, ընկերության առաջադիմության համար:

18. Ամբողջ տարվա միջոցում մի անգամ լինելու յե համագումար անդամության ժողով, ուր տեսնվելու յեն ընկերության և ընթերցարանի հաշիվը բոլոր անդամների ներկայությամբ, վորոնք գտնվում են քաղաքում:

19. Իսկ ոտարաքաղաքացի անդամ լինող պատվելի անձինքներին տարին մի անգամ նուրը հաշիվը ընկերությունը չի հապաղիլ խմցնելու առանձին նամակներով:

20. Յեթե այս անդամներից վոք դուրս յեկալ ընկերությունից, չունենալու յե իրավունք հատուցածը հետ պա-

հանջելու և մնալու յե նոցա իրավանց ներքո, վորք անձնվի-
րաբար ծառայում են այս ոգտին հասարակության:

21. Գանձապահը և մատենապահը ընտրվելու յեն ան-
դամների հաճությամբ:

22. Սրանով կհանձնենք մեզանից լիովին իրավունք մեր
ընկերության անգամ Արշակ Սան Անուշանցին վարելու
այսուհետև գանձապահության պաշտոնը, վորով և պարտա-
վորվում ե նա հայեցողության ներքո ունենալ ընկերու-
թյան հաշիվքը, այսինքն ստացյալքը նշանակել յուրյան
հանձնված հաշվեցուցակում և ապառիկները մտքի մեջ ու-
նենալ: Իսկ նորան ոգնական նշանակվում ե պարոն Աբրա-
համ Սառաջյանց, ժամանակի պահանջողության համաձայն:

23. Ընկերության հաճությամբ ընտրվեցավ մատենապահ-
պարոն Աղեքսանդրն Իսահակյանց վերահասություն գործել
մեր ունեցած մատյանների և լրագիրների վերա ըստ պատ-
կանելույն և նշանակված կանոնների համաձայն: Իսկ նորան
ոգնական նշանակվում ե պարոն Սաչատուրն Գրիգորյանց:

24. Բոլոր ժողովը և ընկերությունը յուր ստորագրական
բարեհաճությամբ ընտրում ե իբրև մասնաժողով անձինք
հինգ, վորք են պարոն Հովհաննեսն Սալաթյանց, պարոն
Աստվածատուրն Իսահակյանց, պարոն Աբրահամն Սառա-
ջյանց պարոն Սաչատուրն Գրիգորյանց և Կոստանդինն Մե-
լիք-Աղամյանց, վորոնց պարտականությունքն են իբրև յե-
րաշխավորող այն ժողովույն ամենայն կյուրակե որում
գտանվել ընթերցարանում, հայեցողություն ունենալ կար-
գապահության և սույն կանոնների ուղղապես գործադրու-
թյան վերա, և հարկավոր ժամանակներում յեթե պահանջե
հարկը խորհել նաև գործադրել ընկերության ոգուտը շահե-
ցնելու համար թե իրավական և թե այլ նյութական շահե-
րով, և նոցա գործադրեալ խորհուրդը ընդունվելու յե ընկե-
րությունը առանց խարդախ և կեղծեալ խոսքերի և խոր-
հուրդների, վորոնցով և որեցոր կհուսա և կքաջալերվի մեր
բարենպաստ ընկերության հառաջադիմությունը գեպի այն
նպատակը, վոր ունի և ունենալու իր յե համաքաղաքացի
հայ հասարակության ապագա բարեկամության համար:

52

||
||

